

Wajāpi kō remikuwa
āā kareta
arā
mōsā'āgapa
rewarā

Wajāpi kō remikuwa
āā kareta
arā
mōsā'āgapa
rewarā

O Iepé é uma organização sem fins lucrativos, fundada em 2002, com o objetivo de contribuir para o fortalecimento cultural e político e para o desenvolvimento sustentável das comunidades indígenas que vivem no Amapá e norte do Pará. O Iepé proporciona assessoria especializada e capacitação técnica diversificada, para que se organizem e possam enfrentar, de forma articulada, os desafios crescentes que se colocam hoje às suas comunidades e organizações, para a defesa de seus direitos e interesses.

CONSELHO DIRETOR

PRESIDENTE: Marina Kahn

VICE-PRESIDENTE: Lúcia Hussak Van Velthem

TESOUREIRO: Ruben Caixeta de Queiroz

CONSELHO EDITORIAL

Denise Fajardo

Dominique Tilkin Gallois

Luis Donisete Benzi Grupioni

Lúcia Hussak Van Velthem

Lux Boelitz Vidal

COORDENADOR EXECUTIVO

Luis Donisete Benzi Grupioni

PROGRAMA WAJÁPI

COORDENADORAS:

Juliana Rosalen e Lúcia Szmrecsányi

ASSESSORES:

Giovani Musial, Gutcha Ramil Magalhães, Lorena de Lima e Rodrigo Siqueira Ferreira

APOIO ADMINISTRATIVO E LOGÍSTICO:

Daniel Maciel, Valdemir Furtado e Yasmin Oliveira (estagiária)

Para saber mais sobre o Iepé consulte: www.institutoiepe.org.br

IÉPÉ MACAPÁ

Avenida dos Caramuru, 281-A – CEP 68902-100 – Macapá-AP

Iepé

Wajāpi kō remikuwa
ãã kareta
arã
mõsã'ãgapa
rewarã

Teko rē ojimo'e mǎekō

2023

Wajāpi kō remikuwa āã kareta arā mōsā'āgapa rewarā

Teko rē ojimo'e māekō

© Iepé, 2023

AUTORES E AUTORAS DO LIVRO

Agentes Socioambientais Wajāpi (ASA):

Ajāreaty Waiāpi,
Akitu Waiāpi,
Ana Waiāpi,
Jakamy'yi Waiāpi,
Jakyri Waiāpi,
Janaimā Wiāpi,
Japukuriwa Waiāpi,
Jatuta Waiāpi,
Kapu Waiāpi,
Kariki Waiāpi,
Kenajārō Waiāpi,
Kupenā Waiāpi,
Marāte Waiāpi,
Masakāo Waiāpi,
Megō Waiāpi,
Motā Waiāpi,
Nuwara Waiāpi,
Pasiku Waiāpi,
Pauri Waiāpi,
Sakyry Waiāpi,
Sikumā Waiāpi,
Sinu Waiāpi,
Tini Waiāpi,
Tuwai Waiāpi

ENTREVISTADAS E ENTREVISTADOS

Ajāreaty Waiāpi, Aka'upoty Waiāpi, Japarupi Waiāpi, Jawapini Waiāpi, Jeremanā Waiāpi, Joapirea Waiāpi, Jowatonā Waiāpi, Jurara Waiāpi, Kanyra Waiāpi, Kapera Waiāpi, Karara Waiāpi, Kasiripina Waiāpi, Korōpe Waiāpi, Kumarawāni Waiāpi, Kumare Waiāpi, Marāte Waiāpi, Marity Waiāpi, Matā Waiāpi, Matapi Waiāpi, Matia Waiāpi, Miwā Waiāpi, Mojauka Waiāpi, Nawyka Waiāpi, Ororiwa Waiāpi, Pajari Waiāpi, Piriri Waiāpi, Pisika Waiāpi, Ripe Waiāpi, Romā Waiāpi, Romanā Waiāpi, Sare Waiāpi, Sawerā Waiāpi, Sekī Waiāpi, Seremete Waiāpi, Sīgau Waiāpi, Sirarā Waiāpi, Siro Waiāpi, Sisiwa Waiāpi, Suinā Waiāpi, Taoka Waiāpi, Tapajonā Waiāpi, Tawato Waiāpi, Teju Waiāpi, Turuku'ā Waiāpi, Waivigatu Waiāpi, Waivisi Waiāpi, Waiwai Waiāpi, Wei Waiāpi, Wyrakatu Waiāpi

ORGANIZADOR

Igor Scaramuzzi

ORIENTADORES DAS PESQUISAS

Aikyry Waiāpi, Igor Scaramuzzi e Seki Waiāpi

EDIÇÃO E REVISÃO DOS TEXTOS

Igor Scaramuzzi, Jatuta Waiāpi, Lillian Abram dos Santos e Lúcia Szmrecsányi

ILUSTRAÇÕES

Agentes Socioambientais Wajāpi

PROJETO GRÁFICO, CAPA E DIAGRAMAÇÃO

Renata Alves de Souza – Tipo Gráfico Comunicação

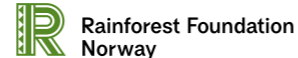
REALIZAÇÃO

PARCERIA

APOIO AO TRABALHO DOS AGENTES SOCIOAMBIENTAIS WAJĀPI (ASAs)

APOIO À PUBLICAÇÃO DO LIVRO

GESTÃO EXECUTIVA

GESTOR DE CONTRATO

GESTOR DE CONTRATO

APOIO INSTITUCIONAL

Imomewa	6
Kwaray amo tōpā rewarā	8
Juwe jē'ē	16
Muruwa rewarā	20
Wyrakwerā kō ta'y amō opi'a māekō rewarā	26
Wyra kwerā kō ta'y āmānā mē māekō	36
Mijarā kō kaa arā rewarā	42
Moma'eyva potyry arā kuwaparā	46
Moma'eyva ipoty āmānā amō kwaray pē mā'e	54
Moma'eyva mono remē pō ipirā mā'ē rewarā	60
Moma'eyva kwaray pewarā amō āmānā mewarā	68
Mijarā kō ta'y mā'ē rewarā	74
Mijarā yvyrupiwara imemy mā'ē	90
Piraema rewarā	98
Tawatō miti jē'ē	102
Tōtiākāsere	110
A'ykae rewarā	114
Kwaray jarā rewarā	120
Kwaray jarā	124
Kwaraypy pē ōjē'ē māekō	132
Panā rewarā kwaray mojikuwapa rewarā	138
Tarutaru rewarā	148
Syry rewarā	152
Sirike akāgwerā amō eju rewarā	156

Imomewa

Teko rē ojimo'e māekō

Ore janereko rē orojimo'e māekō romō amō ka'a rē orojimo'e māekō romō ōroinō āā kareta arā ōmōsā'āga māekō rewarā āwītōwī: omojikuwa kwaray tā mā'ē, amō āmānā tā mā'ē, amō yy osyry tā mā'ē.

Karamoe remē ve ore Wajāpi kō rōmo orojisyry kwaraypy pē oroiko. Kwaraypy pētē koo jainō ipi, amē teve jaesa tenaa pyau rā kō ipi, amō kwaray pē teve ikatu jataa janeyvy popy rupi jaiko.

Ore Wajāpi kō romō orokuwa arā ōmōsā'āga moma'e kwerā kō mā'ē. Āwītōwī: mijarā kō rupi, moma'eyva kō rupi, wyrakwerā kō rupi, ka'a potyry kō rupi, akāgwerā rupi, sirike rupi, tōtīākāsere rupi amō pira ēma rupi. Ajawyi āwīāwī kō rupi orokuwa kwaraypy tā mā'ē, emā'ē āwī kō tē omojikuwa kwaray tā mā'ē amō omojikuwa ve moma'e kwerā kō āmānā oky tā mā'ē. Āwīāwī kō rupi sikuwa janerena rupi jaiko. Age'e remē kwaray amō āmānā arā ojimote oo iko, emā'ē kwaray pē nikwaray we'ei ky'y, āmānā jēpyry oky ipi, āwī kō jane moteitete janerereko age'e remē.

Uve kwaray pē mijarā ika māekō amō āmānā mē wai teve mijarā ika māekō. Āmānā mētē pira kō ōwē ipi.

Karamoe remē āmānā nokyi kwaray pē, age'e remē tē kwaray rupi ve āmānā oky, ajawyi āwī omoteitete arā ōmōsā'āga māekō amō moma'e kwerā kō. Age'e remē kwaray pē ve ojiapy'a āmānā oky romō, ajawyi koo kō nokai jimo'yjē age'e remē. Ajawyi āwī janemoteitete janerereko. Emā'ē jane kwaray jawejawe tē koo kō sinō amō jasisyrysyry teve jaiko.

Amō age'e remē tē āmānā werokwasi oky āmānā mē, mape āwīvo remē nonoyty'āi ka'a rupi, nijaeruenai teve moma'eyva kō iwaa. Amō mape āwīvo remē moraita kō nijainō'āi.

Ajawyi āā ōroinō kareta arā ōmōsā'āga mā'ē rewarā amō moma'e kwerā kō ōmōsā'āga arā mā'ē rewarā. Amō kareta pupe ōroinō ve arā ojimote age'e remē mā'ē rewarā amō karamoe remē warā reve oroapara arā ikuwa, emā'ē karamoe remē ikatway arā mijā, amō moma'e kwerā kō ōmōsā'āga katu teve kwaray tā mā'ē amō āmānā tā mā'ē. Āā kareta ōroinō arā ojimote mā'ē Wajāpi kō yvy pupe mā'ē rewarā, āā rewarā simome'utā amō índio kō toenu amō karai kō pē jamome'u taryve toenu.

Kwaray amo tōpā rewarā

Pauri Waiāpi

Ije ererā pē Pauri Waiāpi eu, ekwaray 29 kwaray romō aiko, esakyawerā arā 24 setembro de 1993 remē, ererekwa pa mā'ētē ije, ererekwerā rerā pē Koni Waiāpi eu, 5 rōmō eākārā, mōrijō erajyry amō moapy eakārā kwaima'e kō. Emāmā pē Kurikaje eu amō epapa pē Aka'upotyru eu. Ije Agente Socioambiental (ASA). Erēna pē Aramirā II/Kwapo'ywry eu, Mōrijō orērēnaa a'e pē Awala eu. Oreyvy ojimōsā'āga pa amō ojikaretanō mave 1996 rēmē a'evo. Oreyvy municípioio amē municípioio de Pedra Branca do Amapari amō Laranjal do Jari, estado do Amapa pē tui.

Imomewa

Ije Aramirā mē, Centro de Formação e Documentação Wajāpi pē ajimo'e curso dos ASA pē rēmē aesa ejimo'ea'y rā. Arā jimotea a'e pupe kwaray rewarā amō topā rewarā. Īrōtē jōvījāgwerā kō amogeta enu Sekī, Ripe, Seremete amō Sisiwa. Aramirā tenaa pē amogeta jōvījā Sisiwa, Ripe, Seremete amō Sekī.

Kwaray warimā moju mā'ē omojikuwa jiapisia kō, manōwa kō, āwī kō rupi jakuwa māarānāi kō ipi. Kwarai ipirā ipi mā'ē omojikuwa yvy popy ktyy yvy okai mā'ē. Yvy Okai a'e kwaray okwa i'arā rupi remē ojuka ipi amē ipirā ipi. Arā omōsā'āga ve ipi, āwītōwī kwaray amō amānā.

Takuwa moma'e mō rewarā eu mā'ē

Apota akuwa ejimo'ea rupi, arā jimote aa rewarā āwītōwī kwaray amō tōpā rewarā. Amō mono'i pō kwaray ojīnō amō tōpā mā'ē. Moma'e pō ojimote kwaray ktyrē amō tōpā ktyy rē, a'e kō apota akuwa.

A'evoi ipō

Kwaray amō tōpā ojimote vija rōwā pōkō iko, mono sītō kwaray aku teve ipi amō ipirā teve ipi. Karamoe wary vo rowā ky'y. tōpā ywete ve ipi.

Ayvu kō Jovijā kō pewarā, taivī gwerā kuwapara kō pē

1. Mano'i pō kwaray ojīnō?
2. Uve pō ijarā?
3. Monorewarā mōpō: kwaray ipirā ipi?
4. Monorewarā mōpō: kwaray warimā moju ipi?
5. Itee pō kwaray age'e remē?
6. Ipirā teāmā pō kwaray karamoe remē?

KWARAY REWARĀ

Karamoe remē kwaray mirā vo tē mijā. Nuvei jē kwaray mijā, janejarā tē ōinō, e'i jē ijupe ene ekwa arā ryapea romō tereyape nejupa e'i ijupe. Ike yvy rupi tē ekoi mījā, ōmā'ē jē taivī gwerā kō kwaray rē ike yvy pē mijā, oporegeta jē mijā, ajaire janejarā ōinō imono ijapē yva rē taeny upa, nomā'ē yty ky'y ee, eny upa mā'ē rē korijō mā'ē ky'y. Ike yvy rupi ekoi remē e'i janejarā tāivī gwerā kō pē, peporanu ikō kwaray pē ka'a rupi peo remē ipi nē e'i, amē tē napeāpātō'āi ka'a pē ipi e'i, kee pējī peporanu romō ijupe e'i, nojyi ve neremimōi pējē kō nē e'i. Kwaray remī'ō'y kō waraku amō tārānī. Āwī kō ōmīmōi iwa ipi.

Karamoe remē tāivī gwerā kō noerekoi vyva raparā mijā, morototo jyva pupe gājē tāivī gwerā kō ojiporaka iko mijā. Nikatui morototo jyva, ojayko yko ējē, amō tamusi ryva gājē wereko, a'e nikatui teve, ajapaire vyvau weru pārānā reme kyty wyi kupa, nikatui ve jē vyvau, nojukai kwata ipupe kupa ipowyi rewārāmō, ojavy javy tite jē kwata ipupe kupa, nōvāe jē ijupe, mijarā yvy rupi warā gā ojuka ipupe kupa. Ajaire jē kwaray ra'yry ojīmarai iko raparā rē, wyra rē jē ekoi yvy rupi. Amē tāivī gwerā ra'yry ojīmarai ve iko, ijakatu jē sikaepo. Amē ōmā'ē ee ava pō ene e'i jē kwaray ra'yry pē. Amē jē opojai kwaray kyty wāi a'e papa e'i. ikatu jōme jē kwaray ra'yry raparā kō, ipo'i katu jōmē jē. Amē jē tāivī gwerā ra'yry raparā tite gājē amē nikatu etē, awivo ējī neraparā e'i ijupe kwaray ra'yry. Uve ije eraparā e'i jē ijupe, emu amō ijē e'i tite tāivī gwerā ra'yry ijupe, ānī nāmē'ē āi e'i korijō. Aa tātē amōrā neupe e'i. Ijypy mō ve aeru tā neupe e'i. Ōwē jē ajaire oo yvā kyty ipijarāmō. Weru jē ijupe, omome'u pakatu ijupe, koo pē jāōtā ipi, ajaire jamopai pai ō'ā gwerā, jamōjā ipi e'i imomewa tāivī gwerā pē ity oo. Ajawyī jī kwaray raparā tē jareko age'e remē.

Yvy popy kyty jē amē nijāpātōi, aryvo ejī tui upa. Kwaray eny jē upa yvy popy kyty.

KA'A RUPI NOU REMĒ JAMOSĀ'ĀGA VE KWARAY RĒ IPI

Ji'ive nou ka'a rupi remē jamogeta kwaray ipi, tāmō nojyi ve neremimōi eu ijupe amē tē ipuku ijapātō, amē tē mamigyty nou ka'a rupi rēmē noāpatō yty ka'a pē. Amē nijaporanui ijupe remē py'aje tē ijāpātō, ka'arupi nou remē. Amō niwasui emimōi ogy rēmē niwaypei ve ijapātō ipi. Ma'e jawyi okuwakatu taivī gwerā kō, tysi oo ka'a

rupi mā'ē noporanui ijupe remē niwasui ijapātō ka'a pē. Amē japoranu ijupe remē jē amē ipuku ijāpātō ipi.

Ka'a rupi nou remē jamōsā'āga ve kwaray rupi ipi. Nou ka'a rupi remē oka pewyi ve jamōsā'āga nou ipi, amētē nijane ropai ka'a pē ipi, jamōsā'āga jē kwaray rupi janerapykyrerā amō oka kō. Janeropa rēmē tē, kwerē'ī gwerā kyty tepe'ytē kwaray ipi, a'e rupi jakuwa janeropa mā'ē, eropa ipā'ā eu ipi.

ARĀ ŌMŌSĀ'ĀGA

Kwaray omōsā'āga ve kwaray ipi amō amānā. Amānā mē kwerē'ī kytywyi tē ōwē uu kwaray ipi, amō kwaray pē ivote ve. Uve kwaray rape amānā mē amō kwaray pē. Kwaray pē ojisyry miti amō amānā mē. Jay rape kwerā rupi jē okwa ipi kwary pē amō amānā mē ivo teve, jay amē kwaray rape kwerā rupi jē okwa ipi.

KWARY WARIMĀ SUKURIJU

Kwaray warīmā sukuriju remē, morāwānā jara tē, gājāma tē omome'u, a'e rupi jakuwa mirā mō okājā tā mā'ē, ajamā'ē nijakuwai mā mirā pō okājātā mā'ē, keveywetē a'evoa ojikuwa ipi. Jiapisia teve omome'u.

Paje kō teve warimā oka moju pē kwaray, kwaray akānytarā tē moju warimā moju mā'e. pajé kō pē amē moju kwary warimā mā'ē ijakanytarā te. Amē nipajei māekō pē amē morawanā jarā tē. Tysi moju warimā kwaray remē, warijarā rowā, āwī rē tamō kō ōmā'ē remē ojimonyi ōmajā ee.

Amō ōmānō ve kwary ipi, itawa ōmānō remē, morāwānā mō teve. Amō āwītōwī tata pope jē oo sīkaepo remē ipirā kwaray ipi. Tata ratāsī ojuka ētē. Koo japy remē itawa ētē ve ipi, a'e rupi jakuwa mirā mō ikoo kai mā'ē.

KWARAY RĒ OMĀ'Ē MIJĒ TAĪVĪ GWERĀ MĀ'Ē REWARĀ

Tāivī gwerā ōmā'ē mijē jē kwaray rē kārāmō rire. Karamoe remē tāivī gwerā kō koo popy pē omytanō jiruru, a'e rē wapisi jupará kupa. Morijō jē tāivī gwerā kō, a'e jē yvy kyty tui upa amō amē ojiupi oo, amē jē Typykō'ē tāivī gwerā ojuka, wakāgo ity imu, tāivī gwerā jē ajuka ity imu. A'e jē weroike era ijypykwarā pē. A'e rupi jē etarā oo apykyrupi, opārō pārō a'e werōpōrō ero'a era yvy kwarā pupe. Amē ōmā'ē wetārā reāwerā rē, typykō'ē ōmīmōi upa remē, amē jē oo ōvāe Typykō'ē ra'y kō pē. Moma'e pō pemimōi e'i tāivī gwerā ijupe kō, a'y mō papa kwee ojuka eru e'i kupa. Ajamā'ē okuwapa tāivī gwerā. Maty sīpō neru kō oo e'i teve ijupe. Amē yy kyty oo, a'y reposi pē ojaipy'o e'i. Amē ajaire momā'ē pā'ā e'i Typy kō'ē ra'yry kō pē, amē papa ma'e, pykāe e'i. Nemomojai orekoty nē e'i, janearypy eta amē ipi e'i. Amē omomojai eīma kurikuri ra'yry kyty. Sakēē!! warypy eta jē ity. Ajaire omomojai ta'yry gyty, sakēē!! warypy eta pa ity, ajaire omomojai mijē tovijā werā kō kyty, warypy etapa ve ity. Amē ajaire tāivī gwerā omokajā wapykyrerā, amē mono noiko'āi iko, amē kwaray okwa ipyryvo. Ava pō ene e'i ijupe tāivī gwerā? Kwaray ije e'i. Maty pō neo tā e'i mijē ijupe, nerena kyty, nerena arā rupi ve atā e'i. Ataryve nerupi e'i taivi gwerā ijupe, ānī nereō'āi, ke'ī rowā atā yvy popy kyty e'i kwaray. Nekōjā menā rupi jēsī ekwa e'i, jay pējī nekojā menā e'i kwaray. Jay rupi teji ajaire taivi gwerā ōwe.

Ajawyī a'e rupi tāivī gwerā oporegeta jē sīpō kwaray e'i āmō janevo tesīpō e'i. Ajawyī age'e rēmē jakuwa ve janevo tē kwaray mā'ē amō oporegeta mā'ē. Pajé kōrijōtē omogeta age'e remē kwaray ipi.

Karamoe remē ikatuway jē kwaray aku mijā. Age'e remē amē akuvay poroapy tepe'y tē kwaray aku remē. A'e rupi jakuwa kwaray ojimote mā'ē.

Ayvu kō Jovijāwerā pewarā, tāivī gwerā kuwaparā kō pē.

1. Mono'i pō tōpā ōjinō?
2. Uve pō ijarā?
3. Mono rewarā mōpō itōpā ywetē ipi?
4. Moma'erā mōpō tōpā?
5. Itee pō tōpā age'e remē?

TŌPĀ

Tōpā janevo tē mijā, oporegeta janevove, uve ijuru, ea teve, wata teve. Werekwarā revēgā jē ekoi. Ajamā'ē ijaty ijarā werā kō, karai atyry pē'ī ijatyry kō, oiko tēāmā iko, ajawyī nuwei ekowa werā mōno'i pō ōjinō mā'ē.

Janejarā tē ōinō karamoe remē. Tōpā ojikō'ō ve ipi, ijayvu kasi teve, overa overa tēsō. Tōpā wayvo oporegeta remē wayvo tōpā ipi. Amō ojikō'ō remē ojaipōmipōmi ipi, opera pera ētē upa ipi, poroapy tārā tēsō. Tōpā oity ve peyryry ipi amō yvyra weta teve. Tōpā o'a ipi remē o'a ve ā'āiwerā ipi. Itarārā gatu.

Mewegā oporegeta remē, a'umogā itopa ipi, overa vera a'ugā. Mano rewarāmō imirai ipi, āwītōwī ta'yrymō itekorā remē imirai ipi amō nivoi remē. Amō ikatu pa sikae po ta'yry remē amē opi tōpā ipi, nitōpāi teve.

Topā yvy pupe tē ekoi. Pajé korijō tē topā omogeta ipi, oma'ē ve ee ipi. Nipajei māekō amē noma'e topa rē ipi, ajamā'ē ma'ēo ta'yry rē kōrijō, moe votē topā ra'yry mā'ēo ike yvy pē amē. Ipaje mā'ē ojuka ta'yry remē, tuu ojimōarō tā tōpā paje kyty, manorepō nejuka e'i tā ijupe, ojuka tā amē paje kupa, ēmā'ē wī paje ojikuwa e'ē tōpā pē rewarā. Mirā tepe'ytē nimanyvoi ojuka tōpā ra'yry ne'l'āi ijupe.

Tōpā nijapyi ipi, ijapepu mā'ē rupi kōrijō tē jakuwa ipi, iveravera rupi. Tōpā overaovera yva rē tata vo upa, a'e rupi kōrijōtē mā'ēō. Paje amē ōmā'ē ee jane vo tē.

TÖPÄ WARE'Ä

Awitōwī mirā kō mō sikaepo ōkājā remē itōpā ve ipi, itōpā āgyo ējē upa, a'e rupi jakuwa mirā mō sikaepo okājā amō taa kyty mā'ē. Amō mirā mō sikaepo ōkājā nivoi ekoi remē ve itōpā ywetē, āwītōwī ōmārā mārā kō rēve ojakary iko māekō itōpā ywetē ipi. Aywerā tōpā omogeta upa nivoi neiko e'i ijupe, kōrōmō teve amē ipi. Amē ivo katu ekoi ojimoava katu mā'ē amē pē'ī atē itōpā. A'e rupi jakuwa ivo katu ōwē ētē pō aepo oo eu.

TAJAU ITÖPÄ VE IPI

Awitōwī tajau itōpā ve ipi, itōpā ywete karume remē, ajapaire kō'ēmē nou ka'arupi remē tajau rupi katu jē nou ipi, na'evoi remē apykyrerā rē mā'ēō ipi. Tajau jarā pē murumuru karā eu, a'e pee jarā romō ekoi ipi, a'e teve itōpā ipi.

Nuvei pee jarā remē tajau mono ne'i āi oo wape rupi katu, tajau kō nokuwa pirujēi wapee. Ojarā pee jarā retē eako'i kupa. Ijarā teve werōvāe kō tenaa tenaa rupi ipi. Jamopō tajau remē jajuka tajau pee jarā remē, ojirōpō rōpō tā oo nokuwai wape kupa rewarāmō, ajawyi nijajukai pee jarā jamōpō remē ipi.

TÖPÄ OMOME'U VE ĀMĀNĀ IPI

Tōpā omome'u ve āmānā oky tā mā'ē ipi, āmānā oky tā remē itōpā upa, ijyvytu wetē teve, a'e rupi jakuwa āmānā oky tā remē, karumē yyvesō ojikuwa katu ipi. Amō āmānā mē yvesō itōpā ipi. Tōpā vēra tesō ve upa ipi. Kwaray ypy pē itōpā ipi, kwaray jarā apika romō. Kwaray jarā wapika imoaty kwaray renone rupi. Amō kwaray jē tarā mē tōpā, kwaray mytery pē.

TÖRĪ TÖRĪ

Tōpā rupi ojikuwa ve mirā ovāe tā iko mā'ē. Mirā ovāe tā iko remē ojimorara āmānā ee kō, tōpā weru āmānā ipi.

EREMIKUWA AMA'E MĀ'Ē RUPI

Tenaa awala pē aju remē, ererekwarā amō eakārā werā kō reve remē. Tōpā ywētē upa overa vera etē, poroapy tarā tesō upa. Novembro jay remē a'evo, 2020 kwary remē, piruje wenu kupa. Emonymonyi upa, amē tē katu aenu ajawyi emonyi tēsō. Ajawyi sī pya aa yy rupi yarā rupi pagā moa'u remē, nomoa'u okai teve joupe mijarā kō, āmānā oky teve, lanterna jamoeny remē o'a tarātēsō ee, ajawyi ipoju, tōpā vera opy tarātēsō lanterna reny. Ajaire kō'ēmē ojenu Macapá kyty wapypa Tōpā luz'y e'i kupa.

Kwapo'ywry tenaa pē karu patōmā mē o'a tōpā, pypyi'y wapypa ētē, ajaire ōmānō pypyi aekwerā.

Tenaa Manilha pē tōpā vera ikasi mā'ē ama'y rākā weta ity. Janeiro jay remē a'evo 2021 kwaray remē. Ajawyi sī poromonyi pa tēsō.

Karamoe ve āwīvo tōpā, ajawyi nojimotei ētē age'e remē, tōpā vera nojimotei amō inururu kō nojimotei, noporomotei teve. Ajamā'ē eremimā'ē rupi, ojimotei miti, poromoteitete teve pya ka'a rupi nou remē, poromonyi teve, wapy tarātesō maevo sōsīte yvy amō oka kō.

Imoawyjepa

Amoywyjepa pesquisa kwaray amō tōpā rewarā. Akuwa ejikareta kusiwa rupi mā'ē, itōpā tējē ipi, ma'e ajawyi emā'ē jane rōmī'ī rowā jaiko, jane rōmō'ī rowā ve jamānō ipi, itete jī jane kō uve āā yvy pupe, américa pupe, europa pupe, wāī sō oo, a'e wānā kō ōkājā upa kō'ē jawe jawe ajawyi itōpā upa ipi, amō nivoi ekoi rēmē ve okaja iko a'e kō itōpā. Amō uve teve jiapisia janepyi rupi, tekōrānā amō gajāma kō. A'e omojikuwa kwaray warīmā sukuri upa mā'ē.

Awīawī kō rupi tamō kō okuwa ārā ojimotei ipi mā'ē.

Juwe jě'ě

Jakamy'yi Waiāpi

Jajimome'u

Ije eupe Jakāmy'yi eu, erekwarā rerā pē Ypisu Wajāpi eu, eru pē Jawaton Wajāpi eu, māmā rerā pē Kapu'a Wajāpi eu. Ije esaky dia 06 de fevereiro de 1995 remē, ěakwarā gwerā kō 4 romō, ije 27 kwaray, ma'e remē ypy aike ajimo'e karetajarā Moropi Wajāpi pyri 5 kwaray remē. Ajaire 10 kwaray ije remē ajimo'e karetajarā Evilazio pyri, Escola Indígena Estadual Taitetuwa pē. Moregeta arā mē papa emoige taposiko Curso de Formação de ASA pupe 2015 remē ypy. Apota tēāmā ajimo'e curso de ASA pupe aiko, ajawyi tē aa teko rē ojimo'e mā'ě romō amō ka'a rē ojimo'e mā'ě romō. Amō apota jōvijāgwerā kō remikuwa akuwa mā'ě wī imomytapa iwyi kō.

Imomewa

Ije ajimo'e ike Aramirā mē ajimo'e janereko rē, 27 janereko rē ojimo'e māekō romō. Ore vorevo tē oroesa orejimo'ea'y kō. Ije a'esa ejimo'ea'y, āwītōwī juwe rē aji kareta kusiwa. Kejō amogeta miratuwerā enu, Miwā, Jawatōna, āwī kō amogeta enu juwe rewarā rē.

Moma'e mō takuwa eu ma'ě

Amogeta miratuwerā remē itete jē omovyvy tāenu kupa wemikuwakuwa tē omovyvy kupa. Ije nakuwai juwe rewarā mijā. Ajaire ajikareta kusiwa ee remē tē akuwa ky'y.

A'evoi pō

Ma'e jawyi maevo juwe nōjě'ěywe'ei ky'y arā ojimote wyi maevo, amō iwarā o'ou jē wyi.

Ayvu jame'e miratuwerā pē mā'ě

1. Moma'e pō juwe o'u ipi?
2. Moma'e pupe pō juwe opi'a ipi?
3. Moma'e pō juwe warā mō?
4. Moma'e pupe pō juwe oke ipi?
5. Mano arā mē pō juwe ōjě'ě ipi?

IMOME'U KATUWA

Ije ainō pesquisa juwe jē'ē rewarā rē, ma'e jawyi ainō pesquisa juwe jē'ē rewarā rē, ēmā'ē age'e remē ojimote arā mōsā'āga kō. Amogeta jōvijāgwerā kō remē itete jē omovyvy taenu jue jē'ē rewarā, amō muruwa jē'ē rewarā. Age'e remē muruwa kō nōjē'ēi ywe'ei ky'y amō ivo teve juwe, āwī rupi arā ojimote mā'ē jakuawa e'i jōvijā gwerā kō taenu. Karamoe remē muruwa amō juwe ōmōsā'āga katu āmānā o'a tāmā'ē mijā, e'i jōvijāgwerā kō. Āmānā o'a tāmā'ē kōrijōtē muruwa amō juwe okuwa, nōmōsā'āgai muruwa amō juwe kwarapy tā mā'ē.

Karamoe remē nojavy'āi ōjē'ēa mijā, āwītōwī kwaray jarā nojavyi ōjē'ē kwarapy pē, awivo ve muruwa, amō juwe ōjē'ē āmānā mojikuwa. Tena pyau rupi āmānā mē juwe ōjē'ē gatu ipi, erena Ysigu pē jue ōjē'ē gatu, amō yvy jimōsā'āga gwerā rē aposiko remē aenu jue jē'ē mā'ē.

Nijatyi juwe iko ipi, pē'ī tē ekoi ipi. Mōa'ārōwā opi'a, āsigā omutuwa opi'a renaa romō, a'epeve ōjē'ē upa ipi. Karumē juwe ōjē'ē amō pya ōjē'ē teve, āmānā okwai upa. Juwe nōjē'ēi kwaray pē ipi. Juwe ōjē'ē āmānā kyrypy pētē ipi, a'e rupi jakuwa āmānā o'a tā mā'ē. Ijākwā rupi nuvei juwe ipi, yapo rupi kōrijōtē juwe oiko ipi, ajamā'ē nija'ui juwe.

Juwe remi'ō'y, kyju, taparara amō wyra ra'yry o'a yvy pē remē o'u ipi.

Juwe opi'a yymiti pupe amō āsigā omutuwa opi'a renaa romō ipi. Juwe naopi'ai yvye'e pē ipi, opiriripa ējē opi'a yvye'e pē remē. Juwe yvykwarā pupe tē ekoi, a'e pupe ōjē'ē upa ipi, yvykwarā pupe wyi ōwē rā'ī oo ojimiwa iko ipi.

Kejō juwe warā kō: tawato miti, tare'y moe, akusi moe

Imoawyjepa

Amoawyjepa ejimo'ea juwe rewarā mōrijō tē miratuwerā kō amogeta enu, ige'esī akuwa juwe rewarā ky'y, itete jē jōvijāgwerā kō omovyvy taenu. Āwītōwī mape pō juwe okee ipi māekō akuwa, amō moma'e pō juwe warā mō ipi māekō re amogeta enu, miratuwerā kō ige'esī akuwa ky'y. Ma'e jawyi ore jane reko rē orojimo'e māekō romō oromogeta miratuwerā kō enu, naikoi ipi kupa remē ijayvu jikusiwarerā kōjē opyta tā kareta pupe, kāramōarā tē āā kareta ōrōinō.

Muruwa rewarã

Japukuriwa Waiãpi

Jimome'ua

Ererã pē Japukuriwa Wajãpi eu, ererekwapa, janepõ'ão rovajarã rē ããkãrãgwerã kō. Ajimo'e teko rē, amõ ka'a rē, amoawyjepa ejimo'ea SOMEI pupe. Erenaa rerã pē Embaixada Verde eu, ike tenaa pē ãrovijãgwerã kō ojimenaa kupa.

Imomewa

Tenaa Aramirã mē uve jimo'ea, 27 teko rē ojimo'e mãekõ amõ ka'a rē ojimo'e mãekõ pē. Amē oroesaesa orejimo'ea'y jõvijagwerã kō mogetaa mõ ãwõtõwĩ kwaray pewarã amõ ãmãnã mewarã. Ipupe wyi oroekyi erã kō orojimo'e ee, jõvijãgwerã kō oromogeta ãwĩ kō rē, orenaa renaa rupi tē jõvijãgwerã kō oromogeta ãwĩ kō rē. Jõvijãgwerã kō oromogeta paire, orokusiwa ijayvu kwerã kareta pupe.

Jakuwa era jimo'ea pupe erovãe

Apota akuwa muruwa rewarã, ajawyi tē amogeta erãmõi kō ãwĩ rē. Mono'i põ muruwa iko, okuwa vepõ muruwa kwaray ipi, mono rēpõ nojikuwai iko ipi. Apota ajikareta kusiwa ee ajawyi tē ãã muruwa rē ajimo'e. ãã jõvijagwerã kō amogeta: Suinã, amõ Turuku'ã.

A'evo maevo

Age'e remē muruwa kō nõjẽ'ei ãmãnã mē ky'y, opa maevo muruwa kō ky'y, karamoe kõrijõtē maevo õjẽ'ẽ ipi.

Imovyvya

1. Moma'e pē muruwa eu?
2. Ava kō okuwa muruwa rewrã?
3. Monosõ muruwa?
4. Moma'e o'u ipi?
5. Mãã javu muruwa ipi?
6. Mape rupi ekoi ipi?
7. Mano arã mē õjẽ'ẽ ipi?
8. Moma'e rewarã mõ õjẽ'ẽ ipi?
9. Maty muruwa kō oo pa õjẽ'ẽ paire?
10. Moma'e rupi oo kupa?
11. Ojikuwa ve muruwa ipi?
12. Õjẽ'ẽ tē'õtē muruwa ipi?

MURUWA ŌJĒ'Ē ĀMĀNĀ MĒ MĀ'Ē REWARĀ

Karamoe remē jē muruwa kō mirā voteji, jane ayvu rupi tējē ojimogeta kupa, jane votē jē ōporegeta kupa, amō jane jaa tá āwi vove jē kupa karamoe remē ipō muruwa kō. Janerōvija tējē ōmē'ē janeayvu rupi toporegeta muruwa kō. Karamoe remē jē nuvei āmānā arā mē ōjē'ēmāe kō mijā, ajapaire janerōvijā tējē ōinō muruwa āmānā arā mē tōjē'ē e'i jē, ōinō paire jē muruwa kō ōje'e āmānā arā mē, wapukai tējē muruwa kō karamoe remē āmānā arā mē. Janerōvijā jē ajaire omotete pa ijayvu kō, ajawyi nōporegetai jē kupa ky'y. Ajawyi age'e remē muruwa kō ōjē'ē tē kupa ky'y āmānā arā mē. Karamoe remē amē muruwa kō nojavy'āi āmānā arā mē ōjē'ē ipi. Ajawyi ivoivo katu ōjē'ē muruwa kō ipi. Jane Wajāpi kō ojiesa jawarā rewarā kō reve remē, amē arā mē ōjē'ē muruwa kō mijā. Amō punai (FUNAI 1970) kō rē jiesa arāmē, nojavy'āi muruwa kō ōjē'ē āmānā arā mē ivo katu jōme ōjē'ē kupa mijā.

AGE'E REMĒ REWARĀ

Age'e remē amē ojimote arā kō, amō rupi tē ojimote pa kee kejē ky'y. Ivo katu rowā āmānā arā amō arā pē nokyi āmānā arā, nōjē'ēi teve muruwa kō. Arā ojimote pa karai kō oity pypyipa ka'a kō erokwa ajawyi, oposiko teve yvy karakuri rē āpagwerā kō amō ōinō

teve moma'e kō reinōa renaa. A'e rātasī gwerā omoky'apa āmānā rena kō, ajawyi ojimote pa ky'y, ojiapisi teve kupa, omoka'y pupe a'e rātasi gwerā kō oo yva pē, a'e arā omotepa. Ajawyi ajaire āmānāry renaa omoky'apa, ajawyi ajaire āmānā oky remē, a'e rupi o'a ka'a pupe remē ōmotekorā ma ka'a kō, ka'a jarā, yvytyry, yvy jarā, yryyapyry jarā, yymiti, yy jarā kō, mijarā jarā kō, kwaray jarā amō āmānā jarā kō. Ajawyi age'e remē arā ojimote pa ky'y. Ajawyi amō amō rupi tē arā ojimote, ajawyi nōjikuwai moma'e kwerā kō ivokatu jōme omojikuwa arā mē kō.

karamoe remē jē nuvei muruwa kō, naikoi piruje mijā. Ajaire jē janerōvijā ojipy'a mogeta jē, e'i jē muruwa ainō tā āmānā mōsa'āga pa rōmō e'i jē. A'e si ōinō ky'y. Ōinō pa remē jē ōjē'ē jē muruwa kō upa. Amē jē e'i janejarā tāivigwerā kō pē upa, aepe peipō kō a'e e'i jē janejarā, ōjē'ē tā muruwa kō. Wāisō age'e remē muruwa rōmō ekoi, ōjē'ē jē muruwa kō upa āmānā kyrypy mytery pē ipi. Āmānā me kōrijōtē jē ōjē'ē muruwa kō ipi. Ma'e voy wetē jē muruwa kōitō kō juve ra'yrukwerā a'e vo ejē muruwa kō ikuruka viriri katu jōme jē, a'e kō ojikuwa katu jōme jē āwi kō ipi. Ikatu jōmeay jē ōjē'ē "waa! waa! waa!" e'i jē ōjē'ē kupa.

Ka'ae'e rupi tejē ajamā'ē ōjē'ē muruwa kō ipi, yvytyry re ojimoena, ijyke rupi ekoi ipi, yryyapyry rupi ekoi, ka'ape rupi ekoi. Yvykwarā rupi teve ekoi. Kuipe katu jē muruwa kō ōjē'ē ka'a pupe, yrevuru remē oyarā werā tā kupa remē ojarapa para yy reme rupi, pirujē muruwa kō ojarapa para ipi. Ojimome'u jē muruwa kō orey arā oroeratā e'i jē kupa, ajawyi āmānā oromogy wetē tā e'i jē ojimomewa kupa, yvyra yarā votejē muruwa yarā kō, ikatu jōmeay jē muruwa kō yarā. Ōmē'ē jē tāivī gwerā muruwa oyarā rē tui upa remē, mamigyty ētejē yrevuru tui upa. Muruwa kō jē wera pa oyarā kō, yvy popy kyty jē oo pa muruwa kō ōjē'ē paire. Yvy popy resa e'i jē muruwa kō oo kupa, muruwa jē e'i orojimomi tā oreyarā oroerapa remē ve e'i jē kupa, e'i teve jē muruwa kō noroapukai' āi ky'y e'i jē kupa.

Pē'ī pē'ī gātē orera pyky rupi warā kō wapukai tā upa e'i jē kupa. A'e pē muruwasī eu ijupe, kwata kaa rovaja e'i jē tāivī gwera kō ijupe, āwī muruwasī pē, a'e jē pē'ī pē'īgā ōjē'ē upa "waa!" e'i upa.

MURUWA OJIMARAI

Ōmā'ē jē tāivī gwerā kō muruwa ojimarai upa karamoe remē, oraparā rē ipō muruwa kō ojimarai. Noporo moapyai ētejē muruwa raparā e'i jē tāivigwerā kō ōmajā ee. Āmāmā oky mā'ē votepe'ytējē muruwa raparā. E'i jē ijy raparā rētē ememyry kō ojimarai upa e'i jē, ajawyi aepo'i tepe'yte kupa upa e'i jē.

Moka wereko ve jē muruwa kō karamoe remē, "tāivī gwerā jē e'i ijupe mōma'erā pō āwi e'i jē?" āmē jē e'i muruwa kō tajau ākā motataa e'i jē ijupe, āwī pupe tajau ōroakā motata imōjanā imono ipi e'i jē kupa, māpejō jē tajau kō ōroakā motata ipupe ipi e'i jē. Āmē ōvāe penena pē ipi e'i jē muruwa kō tāivigwera kō pē. Ore moka pupe tē ōroakā motata tōjā ipi e'i jē.

NIJĀ'ĀI WAPUKAI MĀ'Ē

Muruwa kō jē e'i tāivi gwerā kō pē noropotai orerā'ā pekupa e'i jē kupa, amē orerā'ā remē pōroakā motata tā amē ore moka pupe e'i jē muruwa kō karamoe remē. Ajawyi nijā'āi mā'ē muruwa jē'ē kō ipi e'i jē, ajawyi tamō kō nopotai jā'ā muruwa ōjē'ē ipi remē. Muruwa moka ijatutu ovrygā jē imoka kō.

Age'e remē tē ojimote arā kō amō amō rupi tē ojikuwa, ojiwy jiwyi tē. Itete jē ojimote kwarapy mōsa'āga kō, kwaray mytery mōsa'āga, āmānā kyrypy mōsa'āga kō, āmānā mytery mōsa'āga.

KWARAY REWARĀ AMŌ ĀMĀNĀ REWARĀ

Kwarapy mōsa'āga kō maruka, mykurā nami'y, kwaray jarā jē'ē, wasei pijōnā, syry, peyryry rākakā, wāisō oo.

Āmānā kyrypy mōsa'āga kō tyryry jē'ēpy, wārikōrō jē'ēpy, juwe jē'ēpy, ju'iso jē'ē ypy āwiāwkō ōjē'ē āmānā mē ipi mijā.

Ajaire ojimote pa arā kuwapa kō.

Muruwa jē'ē arā āmānā kyrypy mytery pē āwī kōrijōtē ōjē'ē mijā ipi. Ajawyi nōjē'ēi ivo katu ky'y muruwa kō āmānā mē.

MURUWA REMI'Ō'Y KŌ

Pako, mani'o, kapya'i, pino, wasei, peke'a.

Imoawyjepa aa

Amoawyjepa ejimo'ea āā muruwa rewarā kō, āwī rē amogeta tamō Suinā okora'yry pewarā, amō tamō Turuku'ā embaixada Verde pewarā. Ajamā'ē namogeta pirujē jōvijāgwerā kō amō tenaa tenaa rupi erokwa, tekōranā porojuka apy'ajē mā'ē ōvāe keve ajawyi, age'e tē amokatu katu ekareta ejimo'eawerā kō tojikuwa āā kareta jikusiwa rerā pupe. Ajawyi age'e sī akuwa katu ky'y tamō kō wyi ijayvu kwerā kō, karamoe remē ipō muruwa kō ivo katujume okuwa āmānā arā. Age'e remē amē amō rupi tē muruwa kō ōmōsa'āgā arā kō, age'e remē ojimote pa arā ajawyi nōjē'ēi muruwa kō ky'y, amō arā pē nivoi ōjē'ē muruwa kō. Āpā gwerā kō itetejē ōinō moma'e reinōa kō a'e rātasī gwerā omoky'y'apa āmānā rena kō. Ajawyi ojimote āwi kō.

Wyrakwerã kō ta'y amõ opi'a mãekõ rewarã

Sikumã Waiãpi

Jajimovyvy mã'ẽ rewarã

Ererã pẽ Sikomã eu, ije teko rē amõ ka'a rē ajimo'e mã'ẽ, amoawyjepa ejimo'ea SOMEI (Sistema de Organização Modular do Ensino Indígena) pupẽ ãwitõwĩ Ensino Médio amoawyjepa, Escola Estadual Indígena Aramirã mẽ. Emẽnã pẽ Jatuta eu, ememyry rerã kō pẽ Saniuta, Najiani, Kinaita, Majiumi, Majiani amõ Maiana Nillian Waiãpi. Ajimoenaa Pairake pẽ, esaky Aramirã mẽ, dia 1 de dezembro de 1993 remẽ. Erovijãgwerã kō rerã pẽ Kumare eu, mããmã pẽ Sīgau eu.

Jimo'e era ẽrõvãe ikuwa katu

Apota akuwa tamõ kō wyi amõ sa'i kō wyi wyrakwerã kō ra'y rerã rewarã amõ opi'a mãekõ rewarã.

A'evo maevo sõtite

Japisipa wyi maevo age'e remẽ wyrakwerã kō nojikwai amõ naopi'ai teve.

Kejõ amogeta ikuwaparã

Sīgau Wajãpi, Kumare Wajãpi, amõ Seremete Wajãpi.

Imovyvya

1. Kwaray pẽ wyrakwerã kō opi'a ipi?
2. Mono remẽ oja ipi?
3. Âmãnã mẽ wyrakwerã kō opi'a ve ipi?
4. Ta'y ve wyrakwerã kō kwaray pẽ, amõ âmãnã mẽ ipi ?
5. Age'e remẽ wyrakwerã kō ojikuwa katu põ ta'y mã'ẽ amõ opi'a mã'ẽ?
6. Karamoe remẽ ojikuwa katu jõme põ wyrakwerã kō ta'y mã'ẽ amõ opi'a mã'ẽ?
7. Karamoe remẽ wyrakwerã kō omogy põ moju reposi?

WYRAKWERĀ KŌ OMOGY MOJU REPOSI MĀ'Ē REWARĀ

Kamore remē jē moju weposi wyrakwerā kō tomogy, itete jē moju reposi āwītōwī; isōvā, omy, itawa, ijaky, ipirā, amō isuky. Ovovo tējē wyrakwerā kō omogy moju reposi, wemimota taataa rupi tē jē omogy kupa. Jakamī jē oo'oo moju repisi mogya momewa amō wyrakwerā kō pē. Pirujē jē wyrakwerā kō omogy moju reposi wee kupa. Kusiri jē amē oo tite a'ykae pijarāmō, nereō'āi pō moju reposi pē mogy e'i tite ijupe. Naa'āi, ememy saky tē ajupa e'i kōrijō jē a'y kae. Imemy saky a'ykae upa a'e tā tepe'ytē imomewa ijupe kō e'i kusiri a'ykae pē. Moma'eisire'e pō kusiri aiwerā aepo'i kōrijō ije e'i a'ykae. Ajawyi waōmānerā ve wereko a'ykae, nitei aa. Moju reposi omogy kupa paire yeve ipō, oka'u wyrakwerā kō, karary rē ipō oka'u kupa, amē jakamī weropora tite jē wyname kō rerekwerā kō. Amē ipō wyname omā'ē jakamī weropora werekwarā kō remē. Amē ipō wyname kō tui jakamī rē, omomo ipō tanemu pupe ity kupa, aekwerā jakamī ape rē ojikuwa jē tanemu iko. Amē jakamī rerekwarā kō ōjōwē karary wyname kuruka rē. Aekwerā ojikuwa jē karary wyname kuruka rē iko.

WYRAKWERĀ KŌ OMOGY MOJU REPOSI MĀEKŌ

Arara, kujuvi, matō, namu, sumi, uru, wyname, jakamī, kure, tōkanā, aisimoju, takiriri, marai, kasawa, arakwā, arara ākā, japu, japu pijonā, namu pijōna, makukawa, jirusi, pyini, pere, jirusi pirā, japi'i, wārao, wārāsōvā, warāsī, aruwa'i, kāpinā, pāi, aikupekai, arara mārakanā, pāirā, pykau, kurikuri, sāvē'ē, kākā, jawasi, pakapakaru amō pikuwa.

NOMOGYI MOJU REPOSI MĀEKŌ

Paipajo, a'ykae.

WYRAKWERĀ KŌ OPI'A MĀEKŌ

Wyrakwerā kō opi'a amānā rākāmyrerā pē a'e oja kwaraypy pē, āwitōwī: namu, jakamī, marai, matō, sumi, arara, tōkanā, uru, amō namu pijōna. Āā wyrakwerā ra'yrerā pē kwaray rima eu, amō sirarā rima euteve ijupe, a'e ōwā teima romō ipi, ajaire āā wyrakwerā kō omoja opi'a kwaraypy pē. Wyrakwerā kō tya pē ojikuwa katu ta'y

mā'ē amō opi'a mā'ē. Āmānā mē wyrakwerā kō ta'y ve amō opi'a ve ipi, aremyry kyty opi'a māekō oja muruwa pē, a'e pē muruwa rima eu. Ajamā'ē tēsī nāowāi teima romō muruwa rima, ōmanō ejī, āwī rupi jakuwa arā mōsā'āga. Karamoe ve tamō kō okuwa arā mōsā'āga wyrakwerā kō ra'yrerā rupi amō opi'a mā'ē rupi, nojavyi pā'ā wyrakwerā kō opi'a arā amō oja mā'ē arā e'i kupa. Karamoe remē tamō kō oo ka'a rupi remē ojikuwa katu jōme wyrakwerā kō ra'yrerā kō, a'e opy weima romō imovija kupa, omojikwa weima mō kupa.

ĀMĀNĀ MĒ OPI'A MĀEKŌ

Aremyry kyty opi'a māekō, oja muruwa pē, tuverywetē, kwaraypy pē: mato, marai, namu, kure, arara, namu pijonā, sumi amō jakami.

KWARAY PĒ OPI'A MĀEKŌ

Amānā rākāmyrerā kyty opi'a māekō, oja kwaray py pē, tuverywetē kwaray mytery pē: matō, marai, namu, jakamī, sumi.

WYRAKWERĀ KŌ NOJIKWAWĒ'EI

Age'e remē wyrakwerā kō nojikwa we'ei ky'y, amō naopi'ai teve, pē'ī pē'ī gātē ta'y amō opi'a, ma'e jawyi wyrakwerā kō nojikwai we'ei age'e remē. Jiporakasara kō wapisipa rewarāmō nojikwai wyrakwerā kō, noau'āi ijapisipa moka pupe. Kejō wyrakwerā kō ojikuwa ta'y muruwa pē māekō āwitōwī: namu, arara, kure amō jakamī. Kejō wyrakwerā kō nojikuwai ta'y māekō: matō, marai, uru amō sumi. Tenaā omānerā rupi ywesō wyrakwerā kō nojikuwai ta'y mā'ē, japisipa rewarāmō. Uve wyrakwerā kō opi'a ijaty mā'ē amō opi'a mōrijō gā mā'ē, ijaaty opi'a mā'ē ojikwa py'awarā mō, mōrijō gā opi'a mā'ē nojikwawē'ei. Uve wyrakwerā kō ijaty ekoi mā'ē āwitōwī: jakamī, uru, sāvē'ē, matō, amō kurikuri. Uve wyrakwerā kō kejōgā ekoi mā'ē āwitōwī: namu, sumi, namu, marai, kure, arara, tōkanā amō jirusi, ajamā'ē āā kō wemi'ō'y rē kōrijōtē ojamurutu, ajaire waiteite tē ekoi kupa.

WYRAKWERĀ KŌ IJATY OPI'Ā MĀ'Ē AMŌ OPI'Ā KEJŌGĀ MĀ'Ē

Iljaty opi'a māekō	Mōrijō gā opi'a māekō
Matō	Sumi
Namu	Arara
Marai	Jirusi
Uru	Tōkanā
Jakamī	Kure
Kurikuri	Jirusipirā
Sāvē'ē	

WYRAKWERĀ KŌ IJATY WATA MĀEKŌ, MŌRIJŌ WATA MĀEKŌ AMŌ PĒ'ĪGĀ WATA MĀ'Ē REWARĀ

Ijaty ekoi māekō	Mōrijō ekoi māekō	Pē'īgā ekoi māekō
Pairā	Arara	Namu
Matō	Kure	Sumi
kurikuri	Kasawa	Namu pijonā
Sawē'ē	Marai	
Aruwa'i		
Uru		
Arakwā		
Marākanā		

WYRAKWERĀ KŌ OPI'Ā YVY PĒ MĀEKŌ

Kejō wyrakwerā kō opi'a yvy māekō āwitōwī: namu, namupijonā, uru, amō sumi. Ekoa tē wyrakwerā kō opi'a yvy, karamoe remē janejarā tēamā āwivo wereko kō, a'e rupi katu tē age'e remē opi'a yvy kupa. Ajamā'ē āā kō omoaku tē opi'a imoja, amō wapoī teve wa'yrerā kō imovija moma'eyva rē. Ajaire omovijapa kupa remē, ovovo tē ekoi kupa ky'y.

WYRAKWERĀ KŌ WAITY YVA TE MĀEKŌ

Kejō wyrakwerā kō ojiowaity nō opi'a mō māekō āwitōwī: matō, jakamī, arakwā, marai, jirupirā, jirusi, amō kujuvi. Mōkōpejō tē wyrakwerā ko opi'a yvate māekō. Āā wyrakwerā kō omoaku opi'a

imoja māekō, kejō wyrakwerā kō omoja opi'a remeve werowyjy āwitōwī: matō, marai amō jakamī, āa kō wekyi tē itypypyi wa'yrerā kō.

WYRAKWERĀ KŌ OPI'Ā YVYRA KWARĀ PUPE MĀEKŌ

Uve wyrakwerā kō opi'a yvyra kwarā pupe māekō āwitōwī: jakamī, tukanā, kurikuri, kureu, arara, sawē'ē, pere, kasawa, arara ākā, kyro, tokā miti amō kure'i. Mōkōpejō wyrakwerā kō ta'y yvyra kwarā pupe māekō. Karamoe ve tēamā janejarā āwivo oka wereko wyrakwerā kō taopi'a yvyra kwarā pupe. Āā wyrakwerā kō opi'a yvyra kwarā pupe māekō, omoja opi'a yvyra kwarā pupe ve amō wapoī teve imovija moma'eyva rē, omovijapa remē werōpō era. Wapoī tērā'ī wa'yrerā kō imovija moma'eyva rē, omovijapa wa'yrerā kō remē, ovo tē ekoi kupa. Arara, amō arara ākā opi'a peyryry pupe tē, amō uve wyrakwerā kō opi'a tē'ītē yvyra kwarā pupe mā'ē.

OPI'Ā YVATE, AMŌ YVYU MĀEKŌ

Wyrakwerā kō waity opi'a mō māekō	Wyrakwerā kō opi'a yvyu māekō	Wyrakwerā kō opi'a yvyra kwarā pupe māekō
Matō	Namu	Arara
Marai	Namu Pijonā	Kure
Arākwā	Sōmi	Tukanā
Jirusi	Uru	Tukā Miti
Kujuvi		Kurikuri
Jirusipirā		Kurikuri Pijonā
Kurasive		Kasawa
		Kyro
		Sāvē'ē
		Aruwa'i
		Mārankanā
		Ararā Mārankanā
		Pyni
		Pere
		Pāirā
		Jakamī

WYRAKWERĀ KŌ REMI'Ō'Y

Uve moma'eyva kō wyrakwerā kō remi'ō'y, no'u pirui moma'eyva kupa, wemi'ō'y'y tē o'u kupa. Karamoe remē ve janejarā āā neremi'ō'y mō e'i ijupe kō, a'e rupi katu tē wyrakwerā kō ojimi'u iko kupa, aekwerā ve age'e remē ekoi kupa. Nomotei wemi'ō'y kupa.

TŌKANĀ REMI'Ō'Y: wasei, pino, kupi'y, ama'yvātā akwerā, ka'aruru, kwapo'i, jaja'y, pajawaru'y, murei, morototo.

JAKAMĪ REMI'Ō'Y: wasei, murei, jaja'y, pajawaru'y.

MARAI REMI'Ō'Y: wasei, murei, pino, kupi'y, kwapo'i, ka'aruru, tagara jukyry.

ARARA REMI'Ō'Y: wasei, jiruru, kupi'y, jumi'y akwerā, jāā, suruvi ra'y akwerā, peke'a.

KASAWA REMI'Ō'Y: wasei, suruvi ra'y akwerā, jāā, jiruru.

KURE REMI'Ō'Y: wasei, aga, suruvi ra'y akwerā.

SAVĒ'Ē REMI'Ō'Y: wasei, korani'y.

MĀRAKANĀ REMI'Ō'Y: wasei, pysyru.

MATŌ REMI'Ō'Y: kupi'y, pajawaru'y, aga siri rā'āi gwerā, perovy.

NAMU REMI'Ō'Y: warusi akwerā rā'āigwerā, pajawaru'y, kupi'y.

NAMUPIJONĀ REMI'Ō'Y: kupi'y, turiwaroro, kōrāpājā, jaja'y.

KURIKURI REMI'Ō'Y: aga, sisi awerā, aga jowarā, aga siri, arakwā āga.

URU REMI'Ō'Y: kōpī'ī, araveturu, pino apiri kwerā.

KYRO REMI'Ō'Y: wasei, ka'aruru, kwapo'i, māo, ama'y vātā akwerā, kupi'y, morototo, pajawaru'y, murei.

PYNI REMI'Ō'Y: wasei, murei, kwapo'i, morototo, ka'aruru, kupi'y, māo, tagara jukyry, ama'y vātā akwerā.

ARUWA'I REMI'Ō'Y: wasei, korani'y, tagara jukyry.

PERE REMI'Ō'Y: tagara jukyry, wasei, morototo, kupi'y, māo, kwapo'i, ka'aruru, murei.

PĀIRĀ REMI'Ō'Y: wasei, agā.

TŌKĀ MITI REMI'Ō'Y: wasei, kupi'y, ka'aruru, māo, jaja'y, tagara jukyry, kwapo'i, ama'y vātā akwerā, pino.

ARAKWĀ REMI'Ō'Y: māo, wasei, morototo, ka'aruru, tagara jukyry, kwapo'i.

JIRUSI REMI'Ō'Y: māo, takuru vā'ī, avasi apiri kwerā, ka'aruru, pypyi apiri kwerā, mani'o tapuru kwerā.

KURASIVE REMI'Ō'Y: jaja'y, māo, kwapo'i, tagara jukyry, kupi'y, ka'aruru, kwapo'i.

JIRUSIPIRĀ REMI'Ō'Y: jaja'y, takuruvā'i.

KUJUVI REMI'Ō'Y: wasei, kwapo'i, pino.

WYRAKWERĀ OKE YVA TE MĀEKŌ AMŌ YVYU MĀEKŌ

Pirujē rowā wyrakwerā kō oke yva te, uve wyrakwerā kō oke yvyray rē māekō. Karamoe ve tēamā janejarā moko wereko kō, aekwerā rupi katu tē oke iko kupa. Kejō wyrakwerā kō oke yvate māekō āwitōwī: jakamī, matō, marai jirusi, arara, kure, sāve'ē, kurikuri, aruwa'i, pāirā, tōkanā, pyni, pere, tokā miti, arākwā, kurasive, jirusipirā, kujuvi, kyro, mārakānā amō uru. Wyrakwerā kō oke yvyu māekō āwitōwī: namu, namu pijonā, sōmi, amō makukawa. Karamoe remē jē āā wyrakwerā kō wemirā rē ojirōarō, uruva reve jē ojimi, kara omi kupa, amō jity. Matō reve, jakamī reve, makukawa reve, sōmi reve, namu pijonā revē ojirōarō kupa. Uruva omi jity, matō omi kara, jakamī omi jity, āā kō ojimi pa karuve ojiupi oke kupa. Amē sōmi omi kara amō makukawa omi kara, āā kō remirā nojyi jē, a'e rewarā mō nojiupi oke kupa, yvy peve oke kupa, wārokō'ē tite wemirā tojy. Amē jē uruva e'i ōjē'ē nojimipai māekō pē, eretāmā ka'i mā'ēipe ije! Yvate ake ! e'i uruva. Ajawyi uruva yvate tē oke, matō yva te tē oke, uru yvate tē ve oke, namu yvy te tē oke amō jakamī yvate tē ve. Yvyu oke māekō sōmi, amō makuwa āā kō yvyu tē oke kupa.

YVYU OKE MĀEKŌ AMŌ YVATE OKE MĀEKŌ

Wyrakwerā kō oke yvate māekō	Wyrakwerā kō oke yvy pē māekō
Namu	Makukawa
Jakamī	Sōmi
Matō	Namu pijonā
Marai	
Uru	

WYRAKWERĀ KŌ RENAA

Matō oiko tē'itē ka'a rupi iko, ka'a pirujē uve, ijākwā rupi, yvy pe rupi, yy reme rupi. Namu oiko tē'iē ka'a rupi, yvy pe rupi, ijākwā rupi uve teve amō ka'ape rupi. Marai uve ka'a piru jē, uve teve ijākwā rupi, ka'ape rupi uve teve, Sōmi uve ka'a piru jē, uve ijākwā rupi amō yvy pe rupi uve teve. Jakamī uve ijakwā rupi, yvype rupi uve teve. Namu pijonā uve ka'ape rupi tē ekoi amō koo kwerā rupi uve teve. Jirusi uve ka'a pe rupi tē ekoi amō koo kwerā rupi. Uru ka'a pirujē uve, yvype rupi, ijākwā rupi amō uve teve. Makuwa ka'a rupi tē ekoi amō koo kwerā rupi. Kujuvi uve amō amō gwerā ka'a rupi tē, nuve pirujē ka'a rupi.

IMOME'U KATUA

Amogeta māmā Singau, papa Kumare tenaa Pairakae pē, amō tamō Seremete tenaa Ytape pewarā, wyrakwerā kō opi'a mā'ē amō ta'y māekō rē. Itetejē omovyvy taenu kupa, wyrakwerā kō opi'a yvyra rākwarā pupe, amō gwerā kō opi'a yvyu tē amō waity tē, ekoa tēamā. Papa kō omovyvy ve taenu wyrakwerā kō mono'i pō iko mā'ē, amō wenaena rupi tē ekoi kupa āwītōwī: yvytyry rē ekoi, yvype rupi ekoi, amō ka'apee rupi ekoi teve. Uve wyrakwerā kō ijaty ekoi māekō amō uve wyrakwerā kō nijaty ekoi māekō, ekoa tēamā. Awī rupi tāivigwerā kō okuwa āra mōsā'āga kupa, ajamā'ē age'e remē wyrakwerā kō nata'ywe'ei ky'y, amō amō gwerā gātē ta'y āwītōwī: namu, jakamī, matō amō marai, mōkōpejō tē ojikuwa ta'y māekō.

Karamoe remē wyrakwerā kō omogy moi kupea reposi wee, wemimota rupi tē omogy wee kupa. Jakamī oo'oo moi kupea reposi mogya momewa ijupe kō, papaijo kōrijōtē nomogyi moi kupea repisi wee, ajawyi waōmānerā ve wereko.

Karamoe remē moma'e kwerā kō oporai wee wee tē āwītōwī: japu, aisiriri, wārasī wisō oo. Amē wyname amō takiriri opoko jakamī rē werekwarā rewarāmō. Amē wyname amō takiriri ōmōajā ity jakamī tanemu pupe, ajawyi jakamī ape itanemu ejē iko. Jakamī rerekwarā omopei karary wyname kuruka rē amō takiriri kuruka rē, ajawyi wyname kuruka ĩsōvā gatu amō takiriri kuruka ĩsōvā gatu.

Karamoe remē wyrakwerā kō omogy moju reposi ovovotē, wemimota tē wyrakwerā kō omogy moju reposi tetekwerā kō. Ajawyi age'e remē wyrakwerā kō amō amō rupi tē ojiwyi kupa. A'ykae jē amē nomogyi jē moju reposi amō paipajo nomogyi teve. Ajawyi waomānerā ve wereko kupa.

A'evo tēsī pō ra'e

Akuwa katu ky'y jōvijā gwerā kō wyi wyrakwerā kō ta'y māekō rewarā. Jypy remē nakuwai wyrakwerā kō ta'y kwaray pē mā'ē amō āmanā mē ta'y māekō, age'esī akuwa katu ky'y. Awī rupi tēsī pō karamoe remē janetāivigwerā kō okuwa āra mōsā'āga a'e. Amō akuwa teve jōvijā gwerā kō wyi, karamoe remē wyrakwerā kō omogy moi kupea reposi tetekwerā wee mā'ē, ajawyi tē age'e remē wyrakwerā kō itetejē ojiwyi āwītōwī: takiriri, arara, wyname, aisiriri, aisimoju, wārao wisō oo.

Age'e remē amō wyrakwerā nata'y we'ei ky'y, karamoe remē wyrakwerā kō ta'y katu jōme mijā. Kejō wyrakwerā kō ojikuwa ta'y mā'ē āwītōwī: namu, matō, marai, jirusi pirā, amō jakami, mōpejō tē ta'y māekō ojikuwa. Ma'e jawyi tē age'e remē wyrakwerā kō nata'yi, aekwery peve jajimoenaa wyi, ajawyi japisipa, ajarewarāmō nojikwai. Ajawyi jajisyry tātē janeyvy popy rupi jajimoenaa jaiko ipi, amē tē wyrakwerā kō aekweryvo tā ojikwa tenaa ōmānerā rupi.

Age'esī akuwa ky'y wyrakwerā kō omogy moju reposi mā'ē rewarā jōvijagwerā kō wyi. Nakuwai jypy remē mijā, ekoa tēipō wyrakwerā kō itete jē a'e tite

Wyra kwerã kō ta'y ãmãnã mẽ mãekō

Kariki Waiãpi

Ejimomewa

Ije ererã pẽ Kariki Wajãpi eu, ijẽ teko rẽ ajimo'e mã'ẽ amõ ka'a rẽ ajimo'e mã'ẽ. 2015 remẽ ypy ajimo'e curso de Agentes Socioambientais Wajãpi pupe, ajaire amoma ejimo'ea 2019 remẽ. ASA kō jypy remẽ ojimitã koo kwerã rupi kupa, amẽ jipõ aekweryvo tõvẽ ka'a e'í kupa, wenaenaa rupi õtã moma'eyva ka'a porã rá'ãi kō. Kejõ ije ãotã moma'eyva rá'ãigwerã kō pino rá'ãi gwerã kō 25 amõ jany rá'ãi gwerã kō 25 a'e ajaire ãotã koo kwerã pupe. Ajãmã'ẽ tẽsĩ opa ejẽ eremita gwerã kō, koo kwerã isawypa mã'ẽ pupe ãotã ãwĩ kō. Ma'e jawyi teve orojimitã koo kwerã kō rupi, emã'ẽ tenaa õmãnerã rupi nuvei koo'y kō, mamigyty tẽ uve, ajarewarã mõ tẽ orojimitã, amẽ jipõ karamõ ojimoka'ae'e remẽ tuve koo'y romõ oro'e.

Imomewa

Ije ajikareta kusiwa wyrakwerã kō ta'y mãekõ rewarã kō rẽ, mono'i põ opi'a romõ kupa amõ mono arã remẽ põ opi'a ipi mã'ẽ rẽ ajimo'e. a'e rẽ jõvijãgwerã kō amogeta enu, itete jẽ omovyvy taenu kupa, ajamã'ẽ ojiwyjwvyi tẽ omovyvy kupa. Nakuwai mijã mono'ipo wyrakwerã kō opi'a mõ mã'ẽ rewarã, age'e sĩ akuwa katu jõvijãgwerã kō wyi ky'y. Amõ amomyta teve jõvijãgwerã kō ayvu kwerã kō gravador miti pupe, a'e ajaire akusiwa ijayvu kwerã kō ekareta rẽ.

Jakuwa era jimo'ea pupe erovãe

Apota akuwa wyra kwerã kō jẽ'ẽ arã amõ wyra kwerã ta'y ipi mã'ẽ rewarã. Emã'ẽ põ age'e remẽ wyrakwerã kō nata'yi ipi, amõ naopi'ai teve tenaa karamoe warã rupi.

A'evõ maevo

Ije eupe age'e remẽ wyra kwerã kō nojẽ'ẽi ky'y, emã'ẽ põ jajimoenaa aekwery peve jaiko, tenaa tãvĩ gwerã pẽ. Japisipa maevo wyra kwerã kō. Amõ karai kō ojuka teve ajaja wyi naikoi, ajajawyi teve opa wyrakwerã kō. Tenaa pyau rupi uveywetẽ maevo wyrakwerã kō, õjẽ'ẽ teve a'e rupi amõ ojikwa teve.

Eavu rá kō tamõ kō pewarã

1. Mono arãmẽ wyrakwerã kō õjẽ'ẽ?
2. Mono remẽ põ opi'a ipi?
3. Opi'a vepõ kwaray pẽ ipi?

4. Ōjārō vepō kwaray remē?
5. Ōjārō remē kōrijōtē ojipysy ojimopi'a romō kupa?
6. Mono'i pō opi'a romō kupa?
7. Kāramō remē tē pō opi'a omoja ipi?
8. Mono'i pō wyrakwerā kō ōjārō oje remē ipi?
9. Ojiwyjiwyi tēpō ōjē'ē kupa?
10. Ojireko vepō kupa?
11. Ojiwyjiwyi tēpō āā kō?
12. Uve teve pō yvate rupi warākō?
13. Yvate opi'a māekō uve pō?

MIRATU WERĀ KŌ, TĀIVĪ GWERĀ KUWAPARĀ KŌ

Karara Waiāpi, Japarupi Waiāpi, amāo Aka'upotyru Waiāpi.

IMOME'U KATUWA

Wyrakwerā kō ta'y āmānā kyropy remē māekō. Jirusi kwaima'e ōjē'ē ypy āmānā kyropy remē ipi, amē erekwarā wāpejā uu ōmenā gyty amē omopi'a werekwarā āmānā mē. Ajaire jirusi ojiowaitynō yvyra rākāpō'ō mē wīi opi'a mō. Jirusi kō ekoi kookwerā rupui amō ka'ape rupi. Jirusi naopi'ai kwaray pē ipi, āmānā mē kōrijōtē opi'a ipi. Omoaku tē opi'a imoja ipi. Kegā tē jirusi ropi'a, kwaray pē teve jirusi ika ipi, kwaray pē uve moma'eyva kō emi'ō'y rewarāmō. Ke'e'i jirusi ōjē'ē mō hee!! Hee!! e'i ōjē'ē, nōjē'ē jirusi pya ipi, aryvo kōrijōtē ōjē'ē ipi.

Makukawa nuvetē'ītēi amō ka'a rupi, Pypyiny ka'a rupi kōrijōtē uve, itetē makukawa amō wyrakwerā kō wyi, itanemu katu amō umy katu teve, amō opi'a īsōwā gatu teve. Āmānā mētē makukawa opi'a ipi, naopi'ai kwaray pē ipi, yvyra ypy pē opi'a ipi, amō yvyu teve oke iko. Ōjē'ē ve makukawa sōō makukawa!! Sōō makukawa sōō!! Makukawa!! e'i ōjē'ē. Makukawa werekwarā reve teve ekoi amō wa'yrerā kō reve teve ekoi, ajaire ta'yrerā kō ojimovijapa remē ojimōsāi oo kupa. Makukawa kō ōjē'ē tē'ītē āmānā mē amō kwaray pē ōjē'ē teve, kejō makukawa remi'ō'y kō āwītōwī maruka amō sara'i.

JAKAMĪ āmānā kyropy remē ōjarō ojikwata, amō watyry revē tē ekoi kupa, nojimowaitei jakamī kō wata ipi. Mapejō jē jakamī kō ojirōvāe

amō ate'y revē ojikwata, ajaire muruwa ōjē'ē remē jakamī opi'a ipi, ajaire oja jakamī ropi'a moma'eyva oja remē. Ajamā'ē jakamī opi'a yvyra apiju kwerā apyte'aryvo tē ipi, omoaku opi'a imoja, ajaire werojyrojy erojimiwa yvy rupi. Wasei pijōnā mētē jakamī ika ipi. Kejō jakamī remi'ō'y kō āwītōwī: wasei, jaja'y, ājō'ā amō kupi'y mōkopejō.

ARARA ta'y āmānā mētē ipi, peyryry rākākwarā pupe tē opi'a ipi, ajaire arara omoja opi'a kwata ka arāmē tē, amō arara yvyte rupi tē ekoi ipi, werekwarā revē tē ekoi ipi.

NAMU ōjē'ē āmāna kyropy remē tē ipi, amē ōjārō ipi, amē namu okwai imu werekwarā ipysy wīi imopi'a. Namu naopi'ai kwaray pē ipi, āmānā mē kōrijōtē opi'a, moma'eyva arā mētē namu opi'a ipi. Yvyra pōpē ypy pē tē namu opi'a ipi, a'e pē omoaku opi'a imoja, ajaire omojapa opi'a remē, wa'yrerā wera erojimiwa reko moma'eyva rā'āigwerā kō rē. Itetejē namu ōjē'ē ke'i ōjē'ē sōō!! sōō rōrō!! e'i ōjē'ē. Namu oiko tē'ītē ka'a rupi, yapo rupi uve teve, ijākwā rupi uve teve, isuky katu namu, īrōirōtē rōmō namu opi'a ipi, amō īsōrōvāvā gatu teve namu ropi'a.

NAMU pijōnā opi'a āmānā mētē ipi, kwaray pē naopi'ai ipi, ajawyī āmānā mētē namu pijōnā ojikwa ipi. Namu pijōnā ōjē'ē rā'ī werekwarā kwai imu ipysy, opipa ōjē'ēa wyi remē, ojowaitynō opi'a romō, a'e pē opi'a omoaku upa ajatē omoja opi'a. Ajaire omojapa opi'a remē, wera wa'yrerā erojimiwa ereko, ojimovijapa ta'yrerā remē, opoipa ōvijāgwerā kō wyi oo kupa. Namu pijōnā pē'ī pē'ītē ekoi ipi, ajamā'ē namu yvyu tē oke ipi, nokei yvate, umy gatu namu pijōnā, ke'i namu pijōnā ōjē'ē sōō!! sōō!! e'i ōjē'ē.

URU āmānā mē tē ōjārō opi'a ta ipi, okwai werekwarā imopi'a, ajamā'ē uru naopi'ai kwaray pē, āmānā mē kōrijōtē opi'a ipi. Yvyu tē uru ojowaity nō opi'a mō ipi, a'e pē omoaku upa, ajatē omoja opi'a kō. Ajaire omojapa opi'a remē, weroata wa'yrerā kō erojimiwa erekō, 15 romō uru ra'yrerā kō ipi. Ajamā'ē kwaray pē uru ijaty wata ipi, āmānā mē pē'ī pē'īgā tē ekoi opi'a ta ipi. Uru okuwa ve kō'ē tā mā'ē amō okuwa ve āmānā oky tā mā'ē.

MATŌ ōjē'ē āmānā kyropy remē tē ipi, amē teve ōjārō wīi werekwarā omopi'a, matō nōjē'ē tē'ītēi ipi, werekwarā tē okwai imu imopi'a. Ajaire matō naopi'ai ky'y, omopi'a pa werekwarā rewarāmō. Matō opi'a yvyra pijukwerā apyte'aryvo tē, a'e pē omoaku opi'a imoja, muruwa jē'ē remē matō omoja opi'a ipi. Tuwerā ywetē matō

ra'yrerā remē werowyjy erojimiwa ereko moma'eyva rē. Matō kō ekoi yy reme rupi tē, ka'ae'e rupi ekoi amō yapo rupi ekoi teve. Kwaray pē matō ōjē'ē ve ipi, okara jo'oa mōtē ōjē'ē, amō kwaray pētē ve matō ika ipi.

Āmānā mē tē sumi opī'a ipi, naopī'a kwaray pē ipi, amō ka'a kykyrety pētē opī'a, a'e pē omoaku upa, ajapaire omoja opī'a ky'y. Mōrijō tē sumi opī'a ipi, mōrijō tē sumi ekoi ipi, ojeve tē ekoi kupa, kejō emi'ō'y kō: evo'i ra'yrerā, kōpi'ī, amō kōromā rā'ai gwerā. Āwī kō sumi remi'ō'y kō, kejāvōi gātē ajamā'ē, nokei yvate ajamā'ē sumi, vyvra ypy pē tē oke. Ojeve tē sumi kō ekoi ōmenā reve, ojiakypy rupi ekoi kupa. Ke'i oje'ē sōō ārā !!! sōō ārā !!! ē'i kōjā ōjē'ē. Imenā amē ke'i ōjē'ē sōō pārā pārā !!! pārā pārā !!! e'i oje'ē.

Āmānā mē tē kure opī'a ipi, naopī'ai kwaray pē ipi, omoja kwata kaa remē opī'a, wasei pijōnā remē wa'yrerā omoja ve ipi. Mōrijō tē kure opī'a ipi, isirigā tē kure ropī'a, ijaty kure iko ipi, watyry reve jē ekoi kupa, sorosoro!! sorosoro!! e'i ōjē'ē.

Āmānā kyrypy remē teve kurikuri opī'a ipi, ajaire omoja opī'a pypyi pirā remē, vyvra pijukwerā pupe opī'a amō vyvra kwarā pupe. Āmānā remē kōrijōtē kurikuri opī'a ipi, naopī'a tē'ītēi kurikuri ipi. Tuwery wetē remē tē werōpō wa'yrerā kō kurikuri, moma'eyva tē kurikuri o'u iko ipi, āwītōwī; āga amō tarayka akyrerā, itetejē o'u kupa, kurikuri!! kurikuri!! kurikuri!! E'i ōjē'ē.

Tōkānā opī'a āmānā kyrypy remē teve ipi, vyvra kwarā pupe opī'a ipi, mōrijō tē opī'a ipi. Isuky tē tōkānā ropī'a kwerā, moma'eyva arā remē omoja opī'a āwītōwī: jaja'y arā mē amō jāā arā remē omoja, amē werōpō wa'yrerā kō. Āmānā remē kōrijōtē ta'y tōkānā ipi, omovija weve tē ereko wa'yrerā kō. Itetejē tokānā remi'ō'y kō: wasei, pino, kōrāpājā, warusi, jaja'y, ājō'ā siri amō tumumuri, āwiāwī kō tōkanā o'u ipi. Sirokwenā!! sirokwenā !! e'i ōjē'ē tōkānā.

Kwaray jarā rima rā kō ta'y ve wyrakwerā kō ipi āwitōwī: marai, jirusi, namu, amō matō āwī kō ta'y kwaray pē ipi. Āmānā mē juwe jē'ē remē ta'y ve wyrakwerā kō ipi, juwe rima rāmō, pē'ī pē'ī tē wyrakwerā kō ta'y, ōjārō ypy tē kupa rewarāmō. Āmānā remē asa'y oo remē ojarō makatu wyrakwerā kō, pirujē kupa. Ōjārō remē ojipysy pakatu kupa. Ajaire wyrakwerā kō opī'a, omoaku tē opī'a imoja kupa, kejō opī'a yvate māekō: matō, marai, amō jakamī. Yvypē opī'a māekō: uru, namu, sumi, namupijōnā, amō makukawa āwī kō vyvra

opī'a māekō. Aremyry kyty wyrakwerā kō ōjārō, amē pirujē ōjārō wyrakwerā kō, amō ōjē'ē pirujē kupa, amē omoripe werekwarā ipysy ta kupa. Age'e remē wyrakwerā kō ōjārō pē'ī pē'ī tē taa ōmānerā rupi, japisipa wyi nojikwai. Amō jamopu pa moka pupe wyrakwerā kō, ajawyi nōjārōi age'e remē āwitōwī: matō, jakamī, namu amō uru. Opa wyrakwerā kō amō gwerā kō. Ajawyi nojikuwai ōjarō remē.

Ma'e jawyi tē karamoe remē ojikuwa katu ōjarō wyrakwerā kō, raparā pupe tē tamō kō ojiporaka wyi, nomogyjepai amē raparā wyrakwerā kō. Tamō kō noapisipai wyrakwerā kō raparā pupe, pē'ī pē'ī gātē ojuka kupa. Ajawyi ojikuwa katu wyrakwerā kō ōjarō karamoe remē.

Tenaa pyau rupi amē aekwerā ve uve wyrakwerā kō, nijapisipai ka'a wasu rupi warā kō, ajawyi ojikuwa katu ōjarō wyrakwerā kō. Wyrakwerā kō ōjē'ē ojiwyjiwyi tē, matō itetē ōjē'ē, werekwarā pē kōrijōtē ōjē'ē amō omenā pē, namu iteteve ōjē'ē werekwerā pē kōrijō tē teve. Karamoe remē tēamā janejarā e'i ijupe kō, ajawyi aekwerā ve age'e remē ekoi wyrakwerā kō, amē ojevo ejīsō ōjē'ē remē, ōjāpejāpejā ejē tā kupa. Ajawyi ovovo rupi tē ōjē'ē wyrakwerā kō. Kwaray pē matō pē'ī pē'ī tē ekoi, amō ary pētē mōrijō ekoi ipi, āmānā remē opoi ojiwyi kupa. Amō, amoate'y tē wereko, pirujē a'evo ekoi wyrakwerā kō. Uve wyrakwerā kō ijaty ekoi māekō āwitōwī: arara, tokānā, kure, jakamī, uru, amō matō āwī kō ijaty ekoi māekō. Nijatyi ekoi māekō āwitōwī: namu, sumi, jirusi, amō namu pijōnā āwikō nijaty iko māekō.

Amoawyjepa

Tenaa ōmānerā rupi jamokatu kuwa ka'a pō'ō mō wyra kwerā kō rena rāmō, amē jēi pō a'e pētē ojikwa upa. Ojiporaka māe kō noapisipā'ai kuwa wyra kwerā kō, amē tē nopa'ai tenaa tāivī gwerā rupi.

Tenaa tāivī gwerā rupi naikoywe'ei wyra kwerā kō, nōmā'ētyti ētē wyrakwerā kō rē. Jakamī, namu, uru awī kō kōrijōtē uve. Amō ikatuway kuwa amō amō gwerā Wajāpi kō oity miti rā'ī wena tāivī gwerā remē, wena pyau mō kuwa oinō mijē janeyvy popy rupi. Amē tē aekweryvo tā wyra kwerā kō ojikwa mijē, amō moma'e kwerā kō.

Mijarā kō kaa arā rewarā

Marāte Waiāpi

Jimome'ua

Ije ererā pē Marāte eu, 47 kwaray ije, esaky 15 janeiro 1976 tenaa Pypyiny pē. Ije epapa rerā pē Taoka eu ēmāmā rerā pē Pawe eu, ka'a rē ajimo'e mā'ē tē ije, ererekwarā rerā pē Ajāreaty Waiāpi eu, pē'ī erajyry uve, erā pē Karota Waiāpi eu. Irōte uve epajyry kō.

Imomewa

Mijarā kō kaa arā okwa ve ipi, kwaray petē mijarā kō ikaa ipi, āwitōwī: tajau, kwasi, tamanuwa, taitetu, amō wyrakwerā kō oveve māekō āmē teve ikaa ipi. Ajamā'ē muruwa pē nikai āā mijarā kō, nuvei moma'eyva rewarāmō, ni'ai waturija remē amō tarayka remē nikai ipi. I'aywetē moma'eyva remē mijarā kō ikavuay jōmē ipi. Kupi'y arāmē mijarā kō ikavuay jōmē teve ipi.

Apota akuwa ejimo'ea

Apota akuwa mijarā kaa arā rewarā kō, ikuwaparā kō wyi. Ajawyi ajikareta kusiwa, apota ve akuwa mijarā kō āmānā mē ika māekō rewarā.

A'evo ipō

Tenaa ōmānā pē nuveywe'ei moma'eyva kō mijarā kō pewarā mō, ajawyi temitāgwerā retē mijarā kō age'e remē, amō ajawyi teve koo rupitē mijarā eko i temitāgwerā kō rē.

Kejō amogeta ikuwaparā

Joapirea Wajāpi, Taoka Wajāpi, amō Sawerā Wajāpi.

Ayvu'y kō

1. Mano'arā mē pō mijarā kō ika ipi?
2. Moma'e pō ōmōsā'āga āmānā arā ipi?
3. Moma'e pō ōmōsā'āga kwaray py ipi?
4. Ojimote pō mijarā kō kaa arā?

IMOME'U KATUA

Jaja'y arāmē kwata kō ikavuay jomē, ne'ikatui tēsō wata okaa rē, aekwery peve tui kupa ipi, nuvei o'o kwerā, ikawerā tē jimo'yjē. Ajaire sirarā kwa arā mē werepa tōkōmo pa ipi. Ajatē ikapa kwata ipi, osinigay jōme ky'y, ajamā'ē āwī rōmō'ī osini āwītōwī: ka'i kō, kusiri kō, kwasi kō, tamanuwa kō amō taitetu kō āwī osinigay jōme ikapa remē ipi.

Tajau ika kwaray pētē ipi, jany akwerā o'u ywetē remē ikaywetē ipi. Tapi'irā ikaywetē tarayka warerā, no'ui we'ei tarayka akwerā remē nikai ipi. Namu ikaa kupi'y arāmē ipi, wāitā'āenypupu tesō okaa rē ipi. Marai kō ika wasei pijonā arāmē, arara kō, tōkanā kō amō jakamī kō amē teve ikaa ipi. Kwaray pētē matō amē ikaa ipi, sumi nikai amē ekoatēamā nikai ipi. Pagā ikatē'ītē, amō so'o pirā ikaatē'ītē teve iko, akusi amē nikai, karamoe remē ipō tatu okaa weekyipa. Ajawyi age'e remē akusi nikai iko. Ajawyi mijarā kō ojevojevo jē rōwā ikaa, ojiwyjiwyi tē ikaa kupa, amō ivo teve wyrakwerā kō ojiwyjiwyi tē ikaa kupa. Kusirisī ikavuay jōmē, ka'i tovasī amō ka'iaara ikavuay jōmē ojevo jē kupa. A'y ikaa tē'ītē ipi, ojevojē a'ykae reve, āwī kō amē kapyā'i arā mē ikaa ipi, kōromā akwerā rē ikaa ipi. Amō jāwī o'u ywetē remē ikavuay ipi.

TAPI'IRĀ REMI'Ō'Y KŌ ĀWĪTŌWĪ: waturija, anakāsī, taperyva, pinosuwerā, yvygā, yvyōnā, peke'a, tarayka, karamuri akwerā, peke'a potyry, myrysi akwerā, wakapu akwerā, murei soro, waaturā amō kajaype akwereā. Āwiāwī kō tapi'irā o'u okaa romō ipi.

PAGĀ REMI'Ō'Y KŌ ĀWĪTŌWĪ: mani'o, jity, jany akwerā, amō peke'a potyry, āwī kō pagā kō o'u okaa ywetē romō ipi.

Akusi o'u jany akwerā ipi, o'u moma'eyva kō remē nikai ipi, ekoa tēamā, karamoe remē jē tatu okaaekyipa. A'evotē age'e remē akusi nikaai iko, o'u we'eipe wemi'ō, amē ipeve nikaai iko, o'o kōrijōtē uve ipupe.

Akusiwai o'u katu jany akwerā ipi, ajamā'ē tēsī nikaai, itete jē epe moma'eyva kō o'u iko, amē ipeve nikaai iko.

Tatuwasu o'u evo'i, siripāpā, kōpi'ī, peke'a apituju kwerā kō amō namu eira, āwī kō o'u remē ikaa ywetē ipi.

SO'OPIRĀ REMI'Ō'Y KŌ ĀWĪTŌWĪ: peke'a potyry, jany akwerā, jāā potyry, tarayka akwerā, waturija akwerā, waa, amō waturā akwerā. Āwiāwī kō so'o pirā o'u okaa romō ipi.

SO'OSĪ REMI'Ō'Y KŌ ĀWĪTŌWĪ: tumumuri akwerā, pino suwerā, peke'a potyry kō, wasurapo eu āga mō pē, kuremoyvyra akwerā, murure'y akwerā kō, amō janytau akwerā. Āwiāwī so'osī o'u okaa romō ipi. Nuvei moma'eyva kō remē, mijarā kō nikaai tepe'ytē ipi, uve mōa'ārōwā moma'eyva tetekwerā kō remē mijarā kō ikaaywetē ipi. Amē nuvei moma'eyva kō remē mijarā kō mamigyty oo wemi'ō'y reka ipi.

TAITETU REMI'Ō'Y KŌ ĀWĪTŌWĪ: jany akwerā kō, peke'a akwerā kō amō warusi rā'āigwerā kō. Āwiāwī kō taitetu o'u okaa romō ipi, ojevo jē tajau reve ikaa ywetē ipi, wekakatu taitetu moma'eyva rā'āigwerā kō iwa ipi, ajawyi ikavuay jōmē, nao'oi jimo'yjē, ikaawerā pawetē.

Kwata kō remi'ō'y kō āwitōwī; waturija, waa, yvygā akwerā, jaja'y akwerā, pino, wasei, tarayka, pasisi akwerā, tumumuri akwerā kō, kapyā'i, kupy wasu, juwa akwerā, murei soro, jiruru akwerā, tarara akwerā amō yvaro kō. Āwiāwī kō kwata kō o'u okaa romō ipi.

KA'I KŌ REMI'Ō'Y KŌ ĀWĪTŌWĪ: wasei, sisi eu āga mō pē, sapukae, amō wyra ra'yrerā. Āwiāwī kō ka'i o'u okaa romō ipi.

KUSIRISĪ REMI'Ō'Y KŌ ĀWĪTŌWĪ: taparara, ka'aro rō'āmyky rerā kō, karawata rō'āgwerā kō, āga, amō wyra ropi'a. Āwiāwī kō kusirisī o'u okaa romō ipi, watyry reve tē ekoi kupa, ijaty teve kupa, moma'eyva pē ovāe kupa remē opyta ejē ee kupa. Ivoteve kusiripijonā kō ijaty ve iko kupa, emi'ō'y kō āwitōwī: kwapo'i, āga, tumumurisiri akwerā amō yvyra tapiriri akwerā kō, āwiāwī kō o'u okaa romō ipi.

Akyky kō o'u jaja'y okaa romō ipi, ojimoenaa ejē ee iwaa mō kupa, ajawyi ikaavuay jōmē ee kupa. Ojimi'upa paire oo mijē wemi'ō'y reka iko kupa. Nuvei moma'eyva kō remē tē akyky nikaai ipi, osinigay teve ipi.

MARAI REMI'Ō'Y KŌ ĀWĪTŌWĪ: wasei, pino, amō murei, āwiāwī kō rē marai ikaavuay jomē waitā'āenypupu etē. Ka'ai pupe ve wemi'ō'y wārō upa.

Amoawyjepa

Moma'eyvae'ātē mijarā kō nika'ai ipi, moma'eyva arā mētē ikaa mijarā kō ipi, amō moma'eyva tya rupi tē mijarā kō uve ipi. Tenaā ōmānā rupi naikoi moma'eyva kō, jaity pypyipa koo romō moma'eyva kō ve ajawyi, tenaa pyau rupi amē uve tē mijarā kō, amō moma'eyva kō uve teve ajawyi tē mijarā kō mōa'ā rowā a'e rupi. Āwī kō rē ajimo'e ikuwaparā kō wyi, amoawyjepa ky'y.

Moma'eyva potyry arã kuwaparã

Sinu Waiãpi

Jimome'ua

Ererã pẽ Sinu Wajãpi eu, ije ajimo'e teko rẽ amõ ka'a rẽ ajimo'e mã'ẽ teve. Ije uve ererekwarã, amõ pẽ'ĩ gã ẽãkarã. 2015 remẽ aike curso de ASA pupe, erenaa rerã pẽ Kurumuripopy eu, aesa ejimo'ea romõ yvyra ipoty kwaray pẽ mã'ẽ rewarã amõ yvyra ipoty ãmãnã mẽ mã'ẽ rewarã. Âwĩ rẽ jõvijã gwerã kõ amogeta erenaa pẽ ãwõtõwĩ Suinã Wajãpi, Pisika Wajãpi, Turuku'ã Wajãpi amõ Sare Wajãpi. Ajamã'ẽ amoawjyepa eposikoa, amõ amoawjyepa teve ejimo'ea SOMEI pupe.

Imomewa

Aramirã tenaa pẽ uve jimo'ea, 27 teko rẽ ojimo'e mãekõ amõ ka'a rẽ ojimo'e mãekõ pẽ, amẽ oroesaesa orejimo'ea'y kõ, ãwitõwĩ ije aesa yvyra ipoty kwaray pẽ mãekõ amõ ãmãnã mẽ mãekõ. Ajamã'ẽ orevorevo tẽ oromogeta jõvijãgwerã kõ orerenaa rupi orejimo'ea kõ rẽ, akuwa katu jõvijãgwerã kõ wyi yvyra ipoty kwaray pẽ mãekõ amõ ãmãnã mẽ ipoty mãekõ rewarã ky'y.

Jakuwa era jimo'ea pupe erõvãe

Apota akuwa tamõ kõ wyi yvyra ipoty kwaray pẽ mãekõ rewarã kõ amõ ãmãnã mẽ ipoty mãekõ rewarã. Amõ apota ve akuwa yvyra kõ ipoty itetejẽ mãekõ rewarã, ajawyĩ tẽ ajikareta kusiwa ee. Yvyra kõ ipoty ojjiwyjiwyi tẽ, uve kwaray pẽ ipoty mãekõ amõ ãmãnã mẽ ipoty mãekõ, ẽmã'ẽ jõvijãgwerã kõ okuwa katu imomewa yvyra potyry kõ rewarã, karamoe remẽ õmã'ẽ yvyra kõ ipoty katu remẽ kupa.

A'evo maevo

Arā tē maevo age'e remē ojimote tā, ajawyi yvyra kō nipoty kwaray pē amō āmānā mē.

Jōvijāgwerā kō amogeta māekō

Suinā Waiāpi, Pisika Waiāpi, Turuku'ā Waiāpi, Sarē Waiāpi, Pupirā Waiāpi amō Seremete Waiāpi.

Imovyvya

1. Kwaray pē moma'eyva kō ipoty ve pō ipi?
2. Āmānā mē moma'eyva kō ipoty ve pō ipi?
3. Moma'eyva potyry kō ōmōsā'ā pō kwaray ipi?
4. Moma'eyva potyry kō ōmosā'āga pō āmānā ipi?
5. Age'e remē moma'eyva potyry kō ōmōsā'āga katu ārā, āmānā mē amō kwaray pē?

IMOME'U KATUWA

Karamoe remē tamō kō okuwa yvyra kō ipoty māekō rupi kwaray tā mā'ē, amō āwī rupi teve okuwa āmānā o'a tā mā'ē. Ajamā'ē uve yvyra potyry mō pē maruka eu, a'e rupi, tamō kō okuwa kwaray puku tā mā'ē. Aeru maruka rā'āigwerā mō itā erena pē, ōwē ma upa, Pypyiny rupi uve mōa'ā rowā maruka kō. Ajamā'ē uve itetejē yvyra kō ipoty kwaray pē māekō āwitōwī: waturija, waa, amō wakapu, āwiāwī kō rupi tamō kō okuwa kwaray tā mā'ē kupa. Amō, tamō kō okuwa ve yvyra potyry kō rupi āmānā āwitōwī: jumi'y amō para'y. Ajawyi age'e remē yvyra kō nipoty kwaray pē amō āmānā mē, pē'ī pē'ī gātē ipoty ky'y, ojimote arā rewarāmō. Uve mijarā yvate rupi warā kō maruka warā, ajamā'ē maruka iwa kwaray pētē ipi. Maruka akwerā ivo kā'āi, uve maruka warā kō āwitōwī:kwata kō, ka'i kō, kusiri kō, jupará kō, amō akyky kō, āwiāwī mijarā yvate rupi warā kō o'u maruka akwerā kō. Iwaywewtē maruka akwerā ipi, o'u katu mijarā kō maruka akwerā ipi. Nuvei maruka ka'a pirujē, Pypyiny ka'a rupi kōrijōtē uve maruka, kwata kō ōmokōkō maruka akwerā era imōwē weposi rupi, a'e ōwē maruka romō. Ajamā'ē maruka iwa are myry kyty tē ipi. Jupara o'u maruka akwerā pya tē ipi, kō'ē tarā mētē ojisyry iwiyi ipi, ajamā'ē jupara pē'ī gātē ekoi ipi, nijatyi iko. Uve jupara tētē eu ijupe mā'ē, a'e o'u katu ve maruka akwerā kō, jupará tētē kēgā tē.

Uve wyrakwerā kō maruka warā kō āwitōwī: jakamī, matō amō uru āwiāwī kō o'u maruka akwerā ipi, āā wyrakwerā ojeve jē ekoi, nojityi kupa. Uve wyrakwerā kō mōrijōgā ekoi māekō āwitōwī: jirusi, sumi, jirusi pirā, kurasive amō makukawa āwiāwī kō o'u maruka akwerā kō. Ajamā'ē āā wyrakwerā kō wera imōwē weposi rupi mamigyty, a'e ōwē maruka romō ojikwa ipi.

Ajamā'ē jawarā ka'a porā kō no'ui maruka akwerā āwitōwī: marakaja, uru jawarā, pinime'e, amō ka'iujawarā. Amō uve teve mijarā kō no'ui maruka akwerā māekō āwitōwī: tapi'irā, tamanuwa, waririri, amō kwanu āwiāwī kō no'ui maruka akwerā kō, uve moma'eyva emi'ō'y kō a'e tē o'u ipi.

KWARAY PĒ IPOTY MĀĒKŌ

Karamoe remē maruka ipoty kwaray py remē tē mijā, age'e remē ojimote maruka ipoty arā ky'y, ma'e remē tē maruka ipoty ky'y kwaray mytery pē. Ajawyi āwī rē arā ojimote mā'ē jakuwa age'e remē. Amō waa kwaray pypete ve ipoty mijā, age'e remē amē nipoty waa kō ky'y. Ajawyi ojimote age'e remē arā iko. Kōremoyvyra amē ipoty jē age'e remē, ajawyi āwi amē nojimotei age'e remē, aekwerā ve ipoty kwaraypy pē.

Kapya'i ipoty kwaraypy pē teve karamoe remē mijā, aga'e remē nipoty kwaray pē kapya'i kō, ni'ai kapya'i wyi age'e reme nipoty kwaray peve.

Janypa ipoty kwaray pē teve, age'e remē ipoty jē janypa kō kwaraypy pē. Ajawyi āwi amē nojimotei opotyry mō.

Arapuru ipoty jē kwaray pē warā āwī amē nojimotei opotyry mō.

Wasei amō kwaray py teve ipoty, aekwerā ve wasei ipoty kwaray pype, nojimotei waesi kō amē.

Pino amō ipoty kwaraypy pē teve, aekwerā ve pino kō ipoty age'e remē kwaraypy pē.

Tawari kwaray pype ipoty, karamoe reme ipoty kwaray pype aekwerā ve age'e remē ipoty tawari kō, nojimotei opoty mō.

Juwa kwaray pē teve ipoty ipi, āwī kō age'e remē aekwerā ve ipoty kwaray pētē.

Tarayka ipoty kwaraypy pē teve ipi, ajamā'ē ipoty ipoko jōme, uve teve tarayka mōpe tataju eu mā'ē a'e amō ipoty ve. Ajamā'ē ipotyry ipoko jōmeipi a'e ni'ai ipi, a'e kwaraypy remē ipoty ipi.

Suruvira'y kō kwaraypy pē teve ipoty, age'e remē aekwerā ve ipoty jē kwaraypy pē.

Wakari'y kwaraypy pē teve ipoty, ajamā'ē age'e remē nipoty wakari'y kō kwaraypy pē ipi.

Jaja'y ipoty kwaraypy pē teve ipi, ajamā'ē aekwerā ve ipoty jē āwī kō amē, nojimotei age'e remē jaja'y kō opotyry mō.

Yviro ipoty kwaraypy pē, ajamā'ē aekwerā ve ipoty kwaraypy pē ipi, nojimotei yviro opotyry mō age'e remē.

Peke'a ipoty kwaraypy pē teve ipi, peke'a aekwerā ve ipoty kwaraypy pē, nojimotei peke'a kō opoty mō, ajawyi nojimotei opotyry mō.

Kwary ipoty kwaray mytery pētē ipi, ajawyi nipoty amānā mē ipi, amō aremyry kyty nipoty ipi, aekwerā ve kwary ipoty kwaray mytery pē.

Matara kwary pype ipoty ipi, ajawyi nipoty amānā mē ipi, amō aremyry kyty nipoty matara ipi, aekwerā ve matara ipoty kwaraypy pē ipi.

Jyta'i kwaraypy pē teve ipoty ipi, nojimotei ete āwī kō opoty mō kwaraypy pē.

Aka'u ipoty kwaraypy pē ipi, ajawyi nojimotei amānā mē opoty mō aka'u kō.

Akaju wasu ipoty kwaraypy pē teve, a'e akaju wasu ka'a rupi uve ipi.

Waturija kwaraypy pē ipoty ipi, aekwerā ve āwī kō ipoty kwaraypy pē ipi.

Kumesi ipoty kwaraypy pē ipi, aekwerā ve ipoty kwaraypy pē ipi, ajamā'ē naikoi ike rupi kumesi, pypyiny rupi tē uve kumesi.

Jape'asi kwaraypy pē ipoty ipi, ajawyi āwi kō ipoty kwaraypy pē.

Rapekoro kwaraypy pē ipoty ipi, ajawyi nipoty amānā mē, amō aremyry kyty nipoty ve ipi.

Yvykyu eu ijupe mā'ē kwaraypy pē teve ipoty.

Aremyry kyty warā jumi'y ipoty aremyry kyty tē ipi, ajamā'ē jumi'y aekwerā ve ipoty aremyry kyty age'e remē. Nojimotei opoty mō. Ajawyi nipoty kwaraypy pē ipi age'e remē.

Ānigā ipoty aremyry kyty tē ipi, ajawyi nipoty kwaraypy pē. Aekwerā ve ānigā aremyry kyty ipoty.

Para'y ipoty aremyry kyty tē ipi, ajawyi nipoty kwaray pype, amō amānā mē ipi. Ajamā'ē para'y kō aekwerā ve ipoty aremyry kyty.

Pirima'y ipoty aremyry kyty amō age'e remē ojimote pirima'y opoty mō, age'e remē amānā mē tē ipoty, ajawyi nipoty aremyry kyty ipi, ajawyi ojimote āwī amē.

Mykurā nami'y ipoty aremyry kyty ipi, ajawyi nipoty kwaraypy pē ipi, amō amānā mē nipoty ipi.

Jōemo'i ipoty aremyry kyty, nipoty kwaraypy pē amō amānā mē nipoty ipi.

Yvyrae'e ipoty aremyry kyty ipi, ajamã'ẽ nipoty age'e remẽ vyvyrae'e kõ, ajawyi ojimote ãã kõ age'e remẽ.

Moju ãkagytarã ipoty aremyry kyty ipi, nipoty kwaraypy pẽ ipi, amõ nipoty ãmãnã mẽ ipi.

Taperyva ipoty aremyry kyty ipi, ajamã'e aekwerã ve ipoty aremyry kyty, ajamã'ẽ age'e remẽ pe'i pe'i gãte ipoty ipi.

Kõropitã ipoty aremyry kyty tẽ ipi, nipoty ãmãnã mẽ amõ kwaraypy pẽ. Ajamã'ẽ nipoty kõropitã kõ age'e remẽ.

Wakapuri'y ãmãnã kuwa parã tẽ ipi, ãwĩ rẽ tãmo kõ õmosa'ãga ãmãnã kyrypy ikuwa, amã eirã tyapipa mã'ẽ okuwa, ãwĩ amẽ ãmãnã kyrypy remẽ tẽ ipoty wakapuri'y mijã, ajamã'e age'e remẽ nipoty etẽ wakapuri'y ipi.

Pajawaru'y ipoty aremyry kyty ajamã'ẽ age'e remẽ aekwerã ve pajawru'y ipoty.

Murei ipoty aremyry kyty, ajamã'ẽ murei kõ age'e remẽ aekwerã ve ipoty ipi, ajawyi ãwĩ amẽ nojimotei age'e remẽ.

TAMÕ SEREMETE AMÕ SA'I PUPIRÃ WAJÃPI AYVU KWERÃ MARUKA REWARÃ

Uve mijarã yvate rupi warã kõ maruka warã, ajamã'ẽ maruka iwa kwaray pẽ tẽ ipi. Maruka akwerã ivo kã'ãi, uve maruka warã kõ ãwitõwĩ: kawata kõ, ka'i kõ, kusiri kõ, jupara kõ, amõ akyky kõ, ãwiãwĩ mijarã yvate rupi warã kõ o'u maruka akwerã kõ. Iwaywewtẽ maruka akwerã ipi, o'u katu mijarã kõ maruka akwerã ipi. Nuvei maruka ka'a pirujẽ, Pypyiny ka'a rupi kõrijõtẽ maruka, kwata kõ õmokõkõ maruka akwerã era imõwẽ weposi rupi, a'e õwẽ maruka romõ. Ajamã'ẽ maruka iwa aremyry kyty tẽ ipi, maruka kwaray mõsã'ãga pa amõ arã õmõsã'ãga pa teve. Jupara o'u maruka akwerã pya tẽ ipi, kõ'ẽ tarã mêtẽ ojisyry iwiyi ipi, ajamã'ẽ jupara pẽ'ĩ gãtẽ ekoi ipi, nijatyi iko. Uve jupara têtẽ eu ijupe mã'ẽ, a'e o'u katu ve maruka akwerã kõ, jupara têtẽ kægã tẽ.

Uve wyrakwerã kõ maruka warã kõ ãwitõwĩ: jakamĩ, matõ amõ uru ãwĩãwĩ kõ o'u maruka akwerã ipi, ãã wyrakwerã ojeve jẽ ekoi, nojityi kupa. Uve wyrakwerã kõ mõrijõgã ekoi mãekõ ãwitõwĩ: jirusi, sumi, jirusi pirã, kurasive amõ makukawa ãwiãwĩ kõ o'u maruka akwerã

kõ. Ajamã'ẽ ãã wyrakwerã kõ wera imõwẽ weposi rupi mamigyty, a'e õwẽ maruka romõ ojikwa ipi.

Ajamã'ẽ jawarã ka'a porã kõ no'ui maruka akwerã ãwitõwĩ: marakaja, urujawarã, pinime'e, amõ ka'iujawarã. Amõ uve teve miarã kõ no'ui maruka akwerã mãekõ ãwitõwĩ: tapi'irã, tamanuwa, waririri, amõ kwanu ãwiãwĩ kõ no'ui maruka akwerã kõ, uve moma'eyva emi'õ'y kõ a'e tẽ o'u ipi.

Amoawyjepa age'esĩ akuwa ky'y

Age'e sĩ akuwa jõvijagwerã kõ wyi moma'eyva potyry arã õmosã'ãga mã'ẽ. Amõ akuwa teve jõvijagwerã kõ moma'eyva potyry kõ õmõsã'ãga kwaray tã mã'ẽ ãwitõwĩ; moju ãkãnytarã, pìrima'y, joemo'i potyry, maruka, amõ para'y. Amõ, akuwa jõvijagwerã kõ wyi moma'eyva potyry ãmãnã mewarã kõ ãwitõwĩ: peke'a potyry, jumi'y potyry, mykurã nami'y potyry, tumumuri, amõ wakapu. Ajamã'ẽ age'e remẽ, moma'yva potyry nõmõsã'agai arã ãwitõwĩ kwaray pẽ ipoty mãekõ. Amõ, moma'eyva potyry nõmõsã'agai ãmãnã mẽ ipoty mãekõ. Ajawyi age'e remẽ moma'eyva kõ nipoty we'ei ky'y, arã ojimote wyi maevo. Karamoe remẽ moma'eyva kõ ipoty katu jõme kwaray pewarã kõ amõ moma'eyva ipoty katu teve ãmãnã mewarã kõ. Æwiãwĩ kõ akuwa jõvijagwerã kõ wyi, itetejẽ omovyvy taenu kupa.

Moma'eyva ipoty ãmãnã amõ kwaray pẽ mã'e

Megõ Waiãpi

Jimomewa

Ije ajimo'e teko rë amõ ka'a rë, jovijãgwerã kõ tẽ epytepero tajimo'e agente socioambiental (ASA) romõ a'e romõ ajimo'e curso pupe. 2015 remë ypy aike ajimo'e curso de formação agente socioambiental pupe. Tena Aramirã mẽ uve jimo'ea Centro de Formação de Documentação Wajãpi mẽ. Ajaire amoawjepa curso de ASA pupe 2018 remë, kejõ ore ASA kõ romõ 27 orojimo'e curso pupe, Técnico Meio Ambiente romõ orojimoawjepa ky'y.

Amõ awjepa ejimo'ea ensino médio SOMEI pupe wyi. Ije erovijãgwerã kõ rerã pẽ, Sikuruka amõ mã mã pẽ Jiruri. Ije ererekwarã kõ pẽ Sani amõ Warini, 10 romõ eãkarãgwerã kõ. Sonairu, Paranairu, Mekisania, Wairuana, Mekisawa, Mesakiel, Mesaki, Wakiana amõ Jesaiki. Yvyrareta tenaa pẽ ije ajimoena.

Imovyva

Ije ajikareta kusiwa moma'eyva ipoty ãmãnã mẽ amõ kwaray pẽ mã'ẽ rë. Karamoe remë moma'eyva kõ ipoty katu jõme mijã, pirujẽ ka'a rupi ipoty vyvra kõ. Age'e remë nipoty pirujẽ vyvra kõ, ajawyi nojikuwai ãmãnã mẽ ipoty mãekõ. Ajawyi mono nijareko'ai ikuwa ãmãnã kyrypy remë ipoty vyvra mãekõ.

Amõ ivoteve kwaray pẽ ipoty mãekõ nojikuwai teve ipoty remë, ajawyi a'e rupi age'e remë moma'eyva arã ipoty mãe kõ ojimote mã'ẽ jakuwa.

Karamoe remë amë ãmãnã mẽ ipoty mãekõ, nojavyi vyvra kõ opoty romõ ipi, a'e rupi ojikuwa katu ãmãnã mewarã kõ.

A'e vove kwaray pẽ ipoty mãekõ, o'arã pekatu ipoty vyvra kõ, a'e rupi jakuwa kwaray tã mã'e ipi.

Jane japyaka

Apota akuwa moma'eyva kõ ipoty ãmãnã mẽ mã'ẽ amõ kwaray pẽ ipoty mã'ẽ rë. Mano repõ nipoty o'arã pekatu vyvra kõ, ajawyi ajikareta kusiwa ikuwa romõ. Amõ kwaray pewarã kõ reteve amogeta miratuwerã kõ ikuwa romõ. Ije pesquisa ainõ remë jovijã Matapi amogeta enu.

A'EVOIPŌ

Ma'e jawyi arā ojimote wyi age'e remē moma'eyva kō nipoty we'ei ky'y, karai kō omoai arā ity wyi a'e nomopoty okai moma'eyva kō. Amō āwī rōmō'ī rōwa omoai pa ity kwaray py pē ipoty māekō ve omoai pa ity. Ajawyi ig'e remē nipoty we'ei āmānā mē amō kwaray pē moma'yva kō. Arā ojimote wyi. Karamoe remē nāwīvoi arā mijā, karaikō nomoai ve ity remē, pirujē moma'eyva kō amō moma'e potyry i'a katu jōme mijā, nojavyi o'a aa rōmo, amō opoty romō.

AYVU JAMĒ'Ē JOVIJĀ GWERĀ PĒ MĀ'Ē

1. Mā rapijarā yvyra kō pō ipoty āmānā mē ipi?
2. Moma'e pō yvyra potyry warā romō?
3. Mano remē pō eirā tyapi ipi?
4. Moma'e mijarā pō o'u yvyra potyry yvate amō yvy rupi okui remē ipi?

ĀMĀNĀ MĒ IPOTY YVYRA MĀEKŌ

Āmānā kyrypy remē tē ipoty yvynā ipi, amō tarayka ipoty āmānā mē teve. Amō korōpitā ipoty āmānā mētē, joemo'i ipoty amē teve. Waturija, waturijasiri, torōmere, kapya'i, kupywasu, arapuru, kumesi, yvaka, moju akānytarā, ānigā, suirany āwīāwi kō ipoty āmānā mē māekō. Karamoe remē moma'eyva kō ipoty remē mamigyty wyi yvytu weru tijaetō oka pē ipi, na'evoi age'e remē nipije moma'eyva potyry kō ky'y. Moma'eyva kō nipoty wyi a'evo age'e remē. Āpēi ipoty age'e remē moma'eyva kō, ajawyi nojikuwai āmānā kyrypy age'e remē ky'y.

Karamoe remē janerovijā e'i moma'eyva kō pē, ene amē nepoty tā āmānā kyrypy mojikuwapa romō e'i, aepo'i ve moma'eyva ipoty kwaraypy pē mā'ē pē.

ARYVO O'U YVYRA POTYRY MĀEKŌ AMŌ PYA

Itete jē yvyra potyry warā romō ekoi māekō amō joemo'i potyry warā kō, kejō iwarā kō: wainomy, eiraru, a'y, wyrakāmatā, māgagā amē moju akānytarā potyry wara romō arara, kure, āwī kō o'u aryvo māekō. Amō pya o'u yvyra potyry yvate rupi māekō jupara, a'y o'u teve pya ipi. Pagā amē o'u ānigā potyry yvy rupi okui māekō.

YY PĚ OKUI REMĚ O'U MĀEKŌ

Yy reme pĚ ānigā ipoty remĚ, iwarā romŏ ekoi māekŏ paku, pakusi, myroko amŏ waraku āwi kŏ amĚ yy pĚ okui remĚ iwarā romŏ. Ajamā'Ě aryvo tĚ okui remĚ o'u ipi.

KWARAPY PĚ IPOTY MĀEKŌ AMŌ OVKUI MĀEKŌ

AmĚ kwaray ypy pĚ ipoty yvyra māekŏ amŏ ovkui owerā māekŏ. Karamoe remĚ Janerovijā e'i pateāmā ipoty tā kwaray pĚ māekŏ pĚ, ene amĚ nepoty tā kwarapy mojikuwapa romŏ e'i. Ajawyi tĚ aekwerā romŏ ipoty yvyra kŏ, kejŏ ipoty kwarapy mojikuwapa romŏ yvyra kŏ māekŏ amŏ ovkui teve māekŏ: maruka, peyryry, marukape, wakapu, takwenī, murure'y, pino, waa āwīāwi kŏ ipoty kwarapy mojikuwapa romŏ māekŏ. Amŏ kwata kaa mojikuwapa romŏ teve peyryry ojimŏsāravakākā ipi, a'e rupi tamŏ kŏ okuwa kwata kaa arā.

EIRĀ TYAPI IPOTYRY RĚ IPI

Jariki ruwai potyry arā mĚ eirā kŏ tyapi ipi, ajawyi a'e rupi tamŏ kŏ okuwa eirā ryapi arā. Tyapi katu jŏme jariki ruwai potyry arā mĚ ipi, ajawyi eirā kŏ nomowasui otyapi romŏ ipi.

Amoavujepa āā

Amoavujepa ejimo'ea moma'eyva ipoty āmānā mĚ mā'Ě rewarā amŏ kwaray pĚ ipoty mā'Ě rewarā. Age'e sī akuwa āmānā mĚ ipoty māekŏ rewarā amŏ kwaray pĚ ipoty māekŏ. Ajawyi akuwa katu āmānā mewarā yvyra ipoty māekŏ, amŏ kwarapy pĚ ipoty moma'eyva māekŏ.

Amŏ jypy remĚ erena pĚ tamŏ Matapi amyry amogeta pĚ'ītĚ, ma'e jawyi tĚ namogetai amŏ jovijā gwerā tenaa tenaa rupi. Jypy remĚ tekorana aiweray ovāe janerena pĚ wyi waypete ata tenaa tenaa rupi jovijā gwerā kŏ mogeta.

Ajawyi erena pewarā kŏrijŏ tĚ amogeta tamŏ jŏvijā moma'eyva potyry rĚ ikuwa.

Karamoe remĚ moma'eyva kŏ ipoty katu jŏme mijā, age'e remĚ nipoty we'ei moma'eyva kŏ ky'y āmānā mewarā kŏ amŏ ivoteve kwarapy pewarā kŏ.

Ajawyi a'e rupi jakuwa moma'eyva ipoty māekŏ ojimote oo iko ky'y, ajawyi nojikuwai moma'eyva kŏ ipoty āmānā mewarā kŏ.

Moma'eyva mono remẽ põ ipirã mã'ẽ rewarã

Ajareaty Waiãpi

Jimomewa

Ererã pẽ Ajareaty Wajãpi eu, esaky tena Mariry pe, 62 kwaray ije, uve ememyry kõ 2 kwãima'ekwerã amõ 4 waivigwerã kõ, Viseni Wajãpi, Marakujawa Wajãpi, Namaira Wajãpi, Moni Wajãpi, Maimã Wajãpi amõ Karota Wajãpi. Ma'e remẽ esaky 8 de maio remẽ, mamã rerã pẽ Koruwamora Wajãpi amẽ papa rerã pẽ Paseta wajãpi eu. Emenã rerã pẽ Marãte Wajãpi eu. 2005 remẽ aike ajimo'e Curso de Formação de Pesquisadores pupe ajapaire 2015 remẽ ajimo'e Formação de Agentes Socioambientais pupe. Opa ejimo'ea 2019 remẽ amõ amoma teve Ensino Médio. Amõ erena pe Kwapo'ywry eu amõ Jiruruwry pẽ, apota ajimo'e jẽ pesquisa rẽ aiko.

Imomewa

Ije aesa ejimo'ea awitawi moma'eyvy amanã mewarã, amõ kwaray pewarã, amogeta ikuwaparã kõ ejimo'ea rewarã rẽ, omome'u itetejẽ kupa, moma'eyva rupi jakuwa ve kwarapy okwa tama'ẽ ipi, amõ amanã mosã'ãga uve teve moma'eyva kõ. Awi awi kõ rupi jamõsã'ãga kwaray arã amõ amanã.

Apota akuwa ejimo'ea

Apota akuwa ejimo'ea rupi, awitawi moma'eyva kwaray pe warã rẽ, amõ amanã mewarã rẽ, amõ apota teve akuwa awitawi ojimote põ kwaray pewarã moma'eyva kõ amõ amanã mewarã kõ. Karamoe warã vepõ age'e reme nojimotei moma'eyva kõ arã mosã'ãgapa kõ, a'e rewarã apota teve akuwa ikuwaparã kõ wyi.

A'e vo maevo

Age'e reme ojimote moma'eyva kwaray mosã'ãpa, amõ amanã mewarã, karamoe vorõwã age'e remẽ.

Kejõ amogeta ikuwa parã kõ

Kejõ amogeta ikuwa parã kõ ejimo'ea rẽ awitawi: Sisiwa Waiãpi, tena Kwapo'ywry pẽ, Taoka Wajãpi, tena Jakare pẽ, Joapirea Wajãpi tena Jakare pẽ, Korõpe Wajãpi tena Warãrẽpykai pẽ, Wei Wajãpi tena Ytape Miti pẽ, Marity Wajãpi tena Mukuru pẽ amõ Nawyka Wajãpi tena Mukuru pẽ.

Ayvu'y kō

1. Moma'eyva pō i'a amanā mē ipi?
2. Moma'eyva pō i'a kwaray pē ipi?
3. Moma'eyva arā kō ojimote pō?
4. Moma'eyva kō nakuwai i'a ma'e mijā
5. Moma'eyva pō uve ka'ape ipi?

IMOME'U KATUWA

Kwaray myterypē kapya'i ipoty ipi, ajaire ipou okwa. Ajaire āmanā kyrypy pē ipirā ipi, ajaire kwaray myterypē otarapa ipi. Pirujē moma'eyva kō nojaravyi etē opirā mō ipi. Amō yvyra sawyry mijarā kō remi'ō'y tejimo'yjē, āwiāwī kō amē karamoe remē mijarā kō ovote otā arapuru kō. Moma'eyva pirā arā remē ojikwa kwata kaa arā ipi. Pino kō amanā myterypē omy ipi, a'evove wasei kō āmanā myterypē teve omy ipi, a'e pē wasei pijonā eu ipi. Uve moma'eyva kō āmanā mētē ipirā māekō āwitawī: kōropitā, amō waa, turumere, tarayka, kurapi'a, yvykyu, kajaype, yvape, janypa, janypa'i, arapokoroe, tarara, aka'upōpē, jyta'i, kōrōmā, taperyva, kwataākāgy, yvykyu, kupy, yvyraē'ē, turiātā amō kuremoyvyra.

Kwaray pētē arapuru ipoty ipi, ajaire ipou āmanā kyrypy pē, ja'u arapuru ipi, mijarā kō o'u katu arapuru ipi, kusipuru o'u katu ipi. I'y rupi ve amō ākā rupi arapuru i'a ipi.

Kwaray pē tē aka'upōpē ipoty ipi, ajaire ipoupa upa remeve ipirā ipi, āpōpēpōpē gatu i'akwerā, ajawyi aka'u pōpē eu ijupe, isōvā gatu ipotyry ipi.

Aka'u ipoty aremyry kyty tē ipi, ajaire ipirā āmanā kyrypy pē, ee katu i'a kwerā ipi, amō jamōkōkō ve i'a kwerā ipi.

Kapya'i i'a āmanā mētē ipi, itarawawa katu i'a kwerā ipi, kwaray pē ipoty rā'ī upa, kwaray remeve osinīma okwa ipi, kwaray ypy remē itē ipoty ipi. Kōnānā muruwa jē'ē remē oja i'a kwerā ipi, ajamā'ē.

KŌNĀNĀ AMŌ MURUMURU REWARĀ

Kōnānā memyry kō oja āmanā kyrypy pē ipi. O'āgwerā jamōjā tapekwa romō ipi. Ja'u ve kōnānā akwerā ipi, kwata kaa arāmē oja ipi, ōmōsā'āga kwata kaa arā ipi.

Murumuru āmanā kyrypy remē ōtarō ipi, ja'u ve murumuru ipi, ee katu ja'u remē, jāā vokatu ja'u remē kwaky rē ja'u ipi. Ja'yrerā kō o'u katu i'akwerā ipi.

Akusiākā rewarā

Akusiākā kwaray ypy remē ipirā ipi, ipoty rā'ī o'a ta mō ipi, ja'u katu ipirā gwerā ipi, amō mijarā kō o'u katu ipi. Kookwerā rupi tē akusiākā i'a ipi, itawa katu i'a kwerā ipi, i'a ywesō ipi. Ivo akusiākā ajawyi akusiākā eu ijupe, kure o'u i'a kwerā ipi amō ka'i o'u teve ipi.

Pino rewarā

Pino imemyrā'i okwa ipi, kwaray py pe oja pino memyry kō okwa. Ajaire ipou kwaray mytery pē, isoromymy tesō āmanā kyrypy remē. Ajaire muruwa jē'ē mytery pē osupa pino kō okwa ky'y. Kējō uve pino kō āwi tāwi: kusiwai pino, akusi pino, kwata ipino, amō tamanuwa ipino. Kusiwai pino amē isiri gatē amē, tamanuwa ipino amē mitirowā itapisa amō akusi ipipo amē isiri gatē.

Kwapo'i amō vyvray'a kō rewarā

Kwapo'i kwaray pētē i'a ipi, amō yviro kwaray pē teve i'a ipi, omy tē i'akwerā, amō ivoteve vyvra pysi'u, wyrakwerā kō o'u katu āwītōwī: tukānā kō amō kyro. Yvaro kwaray pēteve i'a ipi, nija'ui i'akwerā ipi, irovai tē rewarāmō, matō kōrijōtē o'u ipi. Amō jawasi pyta eu moma'eyva mō pē, a'e kwaray pēte i'a ipi, janytau amō peke'a kwaray pē teve ipoty ipi. Amō jiruru kwaray pē tē ipoty ipi, ajaire i'a, arara o'u katu i'a kwerā kō, taitetu o'u katu teve, tajau o'u teve, amō akyky o'u katu teve i'a kwerā.

Yvy'a rewarā

Kwaray pē vyv'a i'a, amō arapekoroe eu moma'eyva mō pē kwaray myterey pē tē i'a ipi. Ja'u katu i'a i'a kwerā kō ipi, amō mijarā kō o'u katu āwitāwī: kwata kō, mātō kō, namu, jakami, āwiāwi kō o'u avy'a akwerā. Tatu apyterā kwaray pē teve i'a ipi, amē ipirā ipi, ja'u katu i'a kwerā ipi, taitetu o'u katu i'akwerā ipi.

Tapaka rewarā

Kwaray pē tapaka okui i'a kwerā ipi, kwaray akuvay rēmē okui ipi kejō mijarā kō o'u māekō: akusi, so'o pirā amō so'osī. Amō, peyva eu ve tapaka mō pē, a'e kwaray pē teve i'a ipi, yy pupe okui rēmē paku o'u i'a kwerā ipi, amō kejō mijarā kō o'u i'a kwerā māekō: pagā, kusiwae amō akusi. Kwaray pē teve. Amō, kwaray pē teve matara i'a ipi, ni'ai āmānā kyropy pē ipi. Kwaray pē teve wakapu i'a ipi, amō juwa kwaray pē teve i'a, ē'ē gatu i'akwerā ja'u rēmē ipi. Kwaray pē teve tapere juwa i'a ipi, kwaray pē teve pirima'y ipoty ipi, kwaray myterypē ipotysu ipi. Kwaray pē teve para'y ipoty ipi, amō kwaray pē teve munu'y i'a ipi.

Wiri rewarā

Wiri kwaray pe i'a ipi, ame teve ipirā ipi, ajamā'e ōmy teve wiri'akwerā kō ipi, wasei 'akwerā omy ma'e voaywete i'akwerā. Ajama'e ja'u ve wiri'akwerā ipi, amō anuja wiri ue teve ijupe ipi, i'akwerā ja'u reme aikatu jōme amō e'egatu teve ipi, amō ja'u ve

ijakyrerā ipi. Amō wiri rowerā pupe jaretāmā kusu teve ipi, amete moi nijane momaramai ipi, amete ikatute jata maipe ipe rupi jaiko, amō ame teve jakwa ipe ipyryvo ojijurumotyātā jane wyi upa. Wiri vyvrevegāte ajamō ipi ajama'e i'y rupi āsiāsi ipi, amō amōgwerā i'y po'i po'i te ipi.

Maraja'y jōō

Maraja'y, jōō te i'y kō rupi ipi, ajama'e kwaray py pete i'a ipi, ajaire kwaray myterype i'akwerā ipou ipi, ajaire omy teve i'akwerā kō ipi, wasei akwerā vo teve i'akwerā kō ipi. Ajama'e niwai amō no'ui teve moma'ekwā kō i'akwerā kō ipi, jōō te i'y rupi ajawyi no'ui iwarā kō, amō jane waype teve jiupi i'y rupi i'akwerā po'o, ajama'e ta'ai pupe te japo'o iwa ipi, amō jaity teve ipi. Ē'ē gatu jōme teve i'akwerā kō ipi, uve maraja'yty a'e rupi waype te jata ipi, moa'ā rowā āsigwerā kō ajawyi, jajipyso ee reme ay wete ipi. Wyrakwerā kō oke owerā re ipi, kejō oke ipupe ipi awitawi: japi'i, sakuro, kusiri, amō ka'i kō oke teve ee ipi.

Tukōmā

Tukōmā imemy kwaray pe ipi, ajaire kwaray myterype oja imemyry ipi, pypyi vote tukōmā y kō ipi amō āsiai teve i'y ipi, amō i'a teve itete i'akwerā kō itawa i'akwerā kō, ajama'e nija'ui i'akwerā kō, ivo kōnānā akwerā i'akwerā kō, amō owerā kō ivo pypyi roo kō. Jamōjā ve tukōmā rō'a werā tapekwa rōmō ipi, patari eu teve tukōmā pe.

Pasi'y

Pasi'y kō ipoty ve ipi, ajaire kwaray myterype ipou i'akwerā kō, ajaire ipirā, ajama'e i'akwerā ivo pypyi'akwerā kō, ajama'e i'akwerā nija'ui ipi, ajama'e wyrakwerā te o'u awitawi pyni kōrijō te o'u ipi. Amō pasi'y jainō jura romō ipi, jamo'i rā'i i'y jura rā romō ipi. Amō jyta'i eu teve amō pe, a'e i'a kwaray py pe teve ipi, ajama'e i'akwerā ivo pypyi'akwerā ivo ipirā itawa amō owerā ivo teve pypyi roo. Ajama'e nija'ui teve i'akwerā.

Kapya'i

Kapya'i kō kwaraypy pe ipoty rā'i, ajaire kwaray mytery pe otara pa i'akwerā kō, amō arapuru kwaraypy pe teve ipoty ipi, ajaire o'tarōma reme ipirā i'akwerā ipi, amō kwaray myterypy pe otarapa teve i'akwerā kō ipi.

Kōmaka

Kōmaka ipoty kwaray pē ipi, ajamā'ē ipotyry ivo mynyju, ajamā'ē ivo mynyju rā'āigwerā, ajamā'ē miti rōwā kōmaka'y, amō paje teve kōmaka kō, amō yapu rupi tē uve kōmaka kō, amō yreme rupi uve teve. Kōmaka pupe uve tukānā jarā kō, amō arara jarā kō. Ajamā'ē paje kō tē omā'ē ee ipi, opiwarā rupi tē omā'ē ee ipi. Uve kōmaka jarā, ajawyi nijaityi ipi, amē jaity remē porojuka ijarā, yvytuwasu okwatā amē. Apōpepōpe kōmaka yvy rē upa ipi. Akāmevu teve kōmaka kō, ipirerā moā romō jama'e teve ipi. O'ave kōmaka kō ipi, ijupa remē teve.

Wārakātāe kwaray pewarā

Wārakātāe kwaraypy pē ipoty, amō i'a rā'ī upa. Ajaire ijaky pou, ajaire omy ky'y, amō ajapaire okui i'a kwerā upa. Ajawyi awī rējē kwaray jakuwa ipi, amō wyratakuru kwaraypy pē teve ipoty ipi, ajaire kwaraypy pewerā osinima ipi. Amō pirima'y kwaraypy pē teve ipoty ipi, amō pē pirima'y vatā eu, kwaraypy pē teve ipoty ipi. Amō marimari kwaraypy pē teve ipoty, amō janypa'i kwaraypy pē teve ipoty ipi. Amō janypawasu kwaraypy pē teve ipoty, amō taperyva kō amē teve ipoty ipi, awī kō rupi tē jakuwa kwaraypy ipi.

Maruka

Maruka kwaray pē ipoty amō ovykui ipi, ajaire i'a kwerā kō okui ipi. Ajawyi maruka rupi tē jakuwa kwaray puku tāmā'ē ipi, amō i'akwerā ika'irāi jē remē kwaray puku taramē. Ipirā tē maruka akwerā. Tena Pypyiny rupi tē uve maruka ipi, uve teve maibe maruka ty ipi e'i tamōkō, keve Aramirā rupi naikoi maruka.

Amoma ejimo'ea ky'y

Ejimome'ea rupi akuwa moma'eyva kō o'arā pē katu rowā i'a age'e remē, awītōwī kapya'i āmānā mēgatu ipirā ipi mijā, age'e remē ipirā āmānā myterā mētē ipi. Amō ni'ay we'ei age'e remē, amō pino amō moma'eyva kō, werokwa sī o'ae'ā mō age'e remē. Amō age'e remē omanō ejē yvyra kō, amō wasei arā ojimote teve age'e remē. Karamoe remē i'a katu jōme mijā, amō wasei arā noerokwasi ky'y, py'awarā mō opa ipi. Tena omanā rupi ywesō ni'aywe'ei wasei kō ipi, tena pyau rupi amē i'a katu moma'eyva kō. Ma'e jawyi tē tena omanā rupi ni'aywe'ei moma'eyva kō amō temitāgwerā kō, uve mōa'ā rowā lixo kō, jimo'e katu kuwa awī kuwa katu.

Moma'eyva kwaray pewarã amõ ãmãnã mewarã

Pasiku Waiãpi

Jajimome'ua

Ije ererã pẽ Pasiku Wajãpi eu, esaky Mariry tenaa pẽ 1982 remẽ. Ererekwarã rerã pẽ Jamy Wajãpi eu, mõrijõ uve erajyry kõ, erã kõ pẽ Janinaira Wajãpi eu, amõ pẽ Sõnia Wajãpi eu. 2005 remẽ ypy aike curso de pesquisadores wajãpi rẽ Aramirã mẽ. Ajaire aike curso de ASA pupe 2015, amoawyjepa ajaire curso de ASA amõ amoma ve ejimo'ea SOMEI pupe.

Imomewa

Ije amogeta jõvijãgwerã kõ moma'eyva kõ ãmãnã mẽ warãkõ rẽ, amõ moma'eyva kwaray pewarã kõ rẽ. Karamoe remẽ i'a katu moma'eyva kõ ãmãnã mẽ, nojavy'ai o'a mõ, i'a pirujẽ mijã. Age'e remẽ moma'eyva kõ ni'ai ãmãnã kyrypy pẽ ky'y, amõ karamoe remẽ moma'eyva kõ i'a katu mijã, age'e remẽ ni'ai kwaray pẽ pewarã kõ.

Jakuwa era jimo'ea pupe erovãe

Apota akuwa moma'eyva rerã kõ ãmãnã mewarã kõ amõ kwaray pewarã kõ. Amõ monorẽ põ ni'ai ipi mã'ẽ.

A'e vo maevo

Karamoe remẽ moma'eyva kõ i'a katu kwaray pewarã kõ amõ ãmãnã mẽ warã moma'eyva kõ, nojavy'ai o'a mõ mijã. Age'e remẽ ni'ai moma'eyva kõ ãmãnã mẽ warã kõ ky'y, amõ ivo teve kwaray pewarã kõ. Ojimote arã e'i jõvijãgwerã kõ taenu ajawyi moma'eyva kõ ni'awe'e'i kupa.

Ije amogeta jõvijã gwerã kõ

Pajari Waiãpi, Wyrakatu Waiãpi, Taokara Waiãpi, Waivisť Waiãpi

Imovyvya

1. Karamoe remẽ i'a katu moma'eyva kõ?
2. Nojavyi moma'eyva o'a mõ?
3. I'a pirujẽ moma'eyva kõ?
4. I'a pirujẽ ãmãnã mẽ warã kõ moma'eyva kõ?
5. Amõ kwaray pewarã kõ i'a katu moma'eyva kõ?

WYRAKATU WAIĀPI AYVUKWERĀ

Karamoe remē i'a katu moma'eyva kō āmānā kyry pewarā kō, nojavy'āi o'a mō āmānā mē. Kejō āmānā mē i'a māekō: pino, wasei, wapātā, kapya'i, aka'upōpē, taperyva, kōrōpitā, pypyi, akusiākā, waturija, waa, jaja'y, yvy, murumuru, kōnānā, tarayka amō jāā.

Age'e remē ni'ai moma'eyva kō, amō gwerā gātē i'a āmānā mē āwitōwī: pino, pypyi, wasei amō taperyva, āwī kō gātē i'a āmānā mē ky'y.

Karamoe remē i'a katu moma'eyva kō mijā, kejō i'a kwaray pē māekō āwitōwī: waturija, wakari'y, takwenī, yviry amō akaju. Age'e remē tē ni'ai moma'eyva kō kwaray pē ky'y.

PAJARI WAIĀPI AYVU KWERĀ

Karamoe remē i'a pirujē moma'eyva kō mijā, amō āmānā mē warākō i'a katu jōme ipi. Kejō āmānā mē i'a māekō: kapya'i, jāā, pino, kōrōpitā, wapātā, aka'upōpē, wasei, taperyva, akusiākā, peke'a, janypa, pypyi, jaja'y, yvy, waturija, tarayka amō kumesi. Kejō moma'eyva kō i'a jē āmānā mē māekō: kapya'i, jāā, kōropitā, pino, kupy ka'a porā, taperyva amō janypa.

Age'e remē ni'ai moma'eyva kō kwaray pē warā kō, amō ojawy ejē o'a mō, ma'e jawyi arā ojimote wyi āwīvo. Karamoe remē ikatu way arā mijā, nojavy'āi o'a mō moma'eyva kō mijā, kejō arā ojimote māekō kwaray amō āmānā.

Amō āmānā mē tē wyrakwerā kō opi'a ipi, āmānā kyrypy remē jirusi ōjē'ē, omoripe werekwarā imu ipysy wī imopi'a. Wyrakwerā kō opi'a āmānā kyrypy remē tē ipi, jirusi ōjē'ē kō'ē tarāmē, kwaraypy tārāmē. Jirusi nōjē'ēi pya ipi, aryvo kōrijōtē ipi, kookwerā pupe tē jirusi opi'a, amō ka'ape pupe opi'a teve.

Nuvei makukawa ike rupi, ka'a pirujē rōwā uve makukawa, Pypyiny ka'a rupi tē uve makukawa, isuky erā katu makukawa, namu ravo katu. Makukawa opi'a yvyu tē ipi, īsōvā gatu opi'a, sumi ropi'a jajau. Āmānā mētē makukawa opi'a ipi, nokei makukawa yvate ipi, yvyu tē oke ipi. Ke'i makukawa kwaima'e ōjē'ē sōō!! makukawa!!sōō!! makukawa!!okawai werekwarā imu ipysy imopi'a. Tuwery wetē ta'yrrerā kōremē, opoipa oo ōvijāgwerā kō wyi, ovo tē ekoi kupa.

Makukawa o'u maruka rā'āi gwerā ipi, āmānā mētē ōjē'ē ipi, amō kwaray pē ōjē'ē teve ipi.

Āmānā mē tē tapaka ipoty ipi, pakusī o'u ipotyry ipi, āmānā meve tapaka akwerā ipou ipi. Ajaire kwarapy remē, ā'āigwerā ātā oja ipi. Awī tapaka ōmōsā'ā kwaray ipi, āwī rupi tē kwaray tā mā'ē jakuwa ipi. Ijākwā rupi nuvei tapaka ipi, yy reme rupi kōrijōtē oiko ipi. Kejō tapaka akwerā kō o'u māekō: arara amō kure, mōkōpejō o'u māekō. Paku o'u katu tapaka akwerā amō pakusī ipotyrrerā o'u katu ipi. Ajamā'ē tapaka yvyu gatē, yy reme rupi tē i'a ipi, ipevu katu i'a kwerā kō ipi. Age'e remē nipoty we'ei tapaka, amō arypēgā tē ipoty ipi. Karamoe remē ikatuway ōmōsā'āga kwaray mijā.

TAOKA WAIĀPI AYVU KWERĀ

Karamoe remē moma'eyva kō i'a katu jōme āmānā mē warā kō mijā, amō karamoe remē moma'eyva kō i'a katu kwaray pē mijā. Nojijararvy'āi o'a mō moma'eyva kō mijā, i'a tekaturē i'a arāmē mijā. Āwī kō rē jōvijā gwerā kō amogeta, itetejē omovyvy taenu kupa, ojimote arā e'i kupa, ajawyi moma'eyva kō ni'ai ky'y e'i kupa. Akuwa katu jōvijāgwerā kō wyi moma'eyva arā kwaray pē warā kō amō āmānā mē warā moma'eyva kō ky'y.

Karamoe remē i'a katu jōme moma'eyva kō mijā, amō nojejai etē o'a pirujē āmānā mewarā kō ka'a rupi warā kō. Ajawyi sī mijarā kō ojatyka moma'eyva kō rē, kejō mijarā kō ojatyka iwa māekō: tapi'irā, so'o pirā, so'osī, akusi, kusiwae, taitetu, tajau, kwata, akyky, ka'i, jakamī, namu amō jāvi āwīāwī kō karamoe remē o'u moma'eyva kō.

Amō kejō i'a āmānā mewarā kō moma'eyva kō: pino, wasei, kapya'i, kōrōpitā, kupy ka'a porā, tarayka, taperyva, janypa, peke'a, jaja'y, yvy, waturija, murumuru, kōnānā, āwīāwī kō āmānā mewarā kō moma'eyva i'a katu jōme karamoe remē mijā.

Age'e remē ite tē arā ojimote āmānā mewarā, ni'ai moma'eyva kō. Amō age'e remē i'a pē'ī pē'ī gātē moma'eyva kō ka'a porā. Amō ni'a pirujē ka'a rupi, ma'e jawyi arā itekorā wyi, py'a warā mō okwapa arā ipi.

Amō karai kō ōmoātāsi moma'e mama'e jē a'e arā ojuka, kējogā i'a moma'eyva kō age'e remē āmānā mē ky'y: wasei, taperyva, pypyi, tarayka, āwi kō gā i'a age'e remē ky'y.

Karamoe remē kwaray pewarā i'a pirujē moma'eyva kō mijā, nojejai o'a romō. Amō nojavyi o'a mō kwaray pē, ivokatu i'a. Kejō i'a kwaray pē mēe kō: takwenī, wakari'y, waturija, akaju, yviry. Āwi āwi kō i'a katu moma'eyva kō karamoe remē mijā.

Age'e remē ni'ai kwaray pē moma'eyva kō amō nipotyī rupi ky'y. Age'e remē amō rupi tē arā ojimote oo ky'y, amō kwaray pewarā i'a āmānā mētē ky'y. Amō ojapykyro ejē o'a romō kupa. Ajawyi nojikuwai i'a arā ipi, amō nivoi arā ōmōsā'āga moma'eyva kō ky'y. Age'e remē nuvei arā mōsā'āga pa moma'eyva kō.

WAIVISI WAIĀPI AYVU KWERĀ

Karamoe remē i'a katu moma'eyva kō, i'a pirujē ka'a rupi warā kō. Nojejai moma'eyva kō o'a romō, karamoe remē ivo katu i'a moma'eyva kō, arā mosa'agapa mō. Amō kejō i'a moma'eyva kō karamoe remē āmānā mewarā kō: pypyi, wasei, pino, kōrōpitā, kapya'i, kupy ka'a porā, tarayka, taperyva, waa pātā, murei, janypa, murumuru, kōnānā, akusiākā, arapuru, aka'ypōpē, akaju ka'a porā, jaja'y, yvy, peke'a, jāā, kwata ākagy, jāwī akāmuti, amō kumesi.

Age'e remē ni'ai moma'eyva kō ka'a rupi warā kō. Ajawyi mijarā kō moma'e no'u'āi ka'a rupi. Ajawyi mijarā kō opa, kē'ī rowā wemi'ō reka oo kupa, nuvei emi'ō rā kō wyi. Ajawyi nuvei age'e remē moma'eyva kō ka'a rupi warā kō. Amō age'e remē warā moma'eyva kō kejō i'a māekō ka'a rupi warā kō: pypyi, taperyva, wasei āwīāwī kō i'a pē'ī pē'ī gā age'e remē āmānā mewarā kō.

Karamoe remē i'a katu moma'eyva kō kwaray pewarā kō mijā. Nojjavyi o'a mō, ajawyi sī i'a pirujē kwaray pewarā kō, nojavyi arā o'a mō karamoe remē. Karamoe remē i'a kejō moma'eyva kō kwaray pewarā: takweni, waturija, maruka.

Āwī kō karamoe remē i'a katu māekō. Ajawyisī karamoe remē mijarā kō ojatyka moma'eyva kō rē. Age'e remē kwaray pewarā ni'ai moma'eyva kō, ojavy ejē o'a mō. Ajawyi ni'ai rupi age'e remē moma'yva kō kwaray pewarā kō age'e remē. Arā amō rupitē ky'y ni'ai rupi kwaray pē moma'eyva kō. Amō ojimote teve moma'eyva kō, āmānā mētē i'a kwaray pewarā moma'eyva kō. Amō ojapyaka ējē o'amō.

Imoawyjepa

Ije amogeta jovijāgwerā kō moma'eyva kō rē āmānā mewarā kō rē, amō moma'eyva kwaray pewarā rē, awitāwi karamoe remē i'a katu moma'eyva kō āmānā mewarā kō mijā, amō nojav'y'āi teve o'amō. Āmānā mewarā kō moma'eyva kō i'a pirujē age'e remē. Ni'ai moma'eyva āmānā mewarā kō ky'y. Nuvei kwaray ōmōsā'āga mā'ē. karamoe remē i'a katu jōme moma'eyva kō kwaray pewarā kō, age'e remē ni'aywe'ei teve moma'eyva kō kwaray pewarā.

Age'e remē arā py'a warā mō okwapa, amō nōarōi teve ti'a moma'eyva kō. Ajawyi age'e remē itetejē arā ojimotetepa moma'eyva kō mo'aē'āmō. Ajawyi age'e remē nojikuwai moma'eyva kō i'a kwaray pē māekō amō āmānā mewarā kō.

Mijarã kō ta'y mã'ẽ rewarã

Jatuta Waiãpi

Jajimovyvy mã'ẽ rewarã

Ererã pẽ Jatuta eu, ije coordenador da Awatac (Associação Wajãpi Terra, Ambiente e Cultura) romõ aapa, ajaire ajisyry ky'y okwapa e'arã rewarãmõ, ije teko rẽ ajimo'e mã'ẽ amõ ka'a rẽ (Técnico em Meio Ambiente). Aposiko ve COIAB pupe (Coordenação das Organizações Indígenas da Amazonia Brasileira), amõ amoawyjepa ejimo'ea SOMEI pupe. Ererekwapa, ererekwarã rerã pẽ Sikomã eu, teko rẽ ojimo'e amõ ka'a rẽ ojimo'e mã'ẽ teve, amõ omoawyjepa teve ojimo'ea SOMEI pupe. Seis erajyry kō erã kō: Saniuta, Najiuni, Kinaita, Majiumi, Majiani amõ Maiana. Esaky Mariry taa pẽ, dia 13 de junho de 1989 remẽ. Mariry pẽ ajimoena, Najaty pẽ, Jakarãny pẽ amõ Pairakae pẽ. Erovijã gwerã kō rerã pẽ: Piku'i a amõ Arawani Waiãpi eu. Ajamã'ẽ mã'mã õkãjãma tẽkõrãnai werã câncer pẽ dia 08 de maio de 2021 remẽ. Mariry pẽ papa ojimoena eretãrãgwerã kō reve, Najaty tenaa pẽ amõ Jakarãny pẽ. Cinco uve emõmirĩ kō ereve tẽ seis, amõ sete uve ekõjã kō. Uve erãmõi, erã pẽ Waiwai eu, sa'i kō amẽ okãjãma Werena amõ Paruwa. Mõrijõ tamõ Waiwai erekwa mijã, ajawyi tamõ kwerã tẽ ekoi. Ajamã'ẽ mapejõ jẽ sa'i pary kō amõ tamõ Waiwai pary kō õsãi okwa, ijaty teve kupa. Kuu wanã kō tẽ ejaryi amyry kō, ajawyi ijaty Kuu wãnerã Mariry pẽ, amõ õsãi teve amõ tenaa rupi kupa.

Imovyvya

Aramirã tenaa pẽ uve jimo'ea, 27 teko rẽ amõ ka'a rẽ ojimo'e mãekõ pẽ, amẽ oroesaesa orejimo'ea yy kō ãwitõwĩ arã ojimote mã'ẽ rẽ, orevorevo tẽ oroesa orejimo'ea yy. Ije aesa ejimo'ea yy ãwitõwĩ: moma'e mijarã põ ta'y kwaray pẽ mãekõ amõ ãmãñã mẽ mãkõ rẽ. Mariry pẽ aa remẽ amogeta mõrijõ jõvijãgwerã kō ãwitõwĩ: tamõ Waiwai amõ tamõ Siro, itetejẽ omovyvy taenu mijarã ta'y mãekõ rewarã kupa. Amõ amogeta ve tamõ Kumare Pairakae tenaa pẽ, mijarã kō ta'y mã'ẽ rewarã rẽ. Kwaray pẽ tẽ orori opi'a ipi e'i, jakare kwaray pẽ teve opi'a e'i, tarakaja kwaray pẽ teve opi'a e'i amõ kurewaru kwaray pẽ teve opi'a e'i. Naopi'ai ãã kō ãmãñã mẽ e'i, karamoe remẽ vejẽ janejarã kwaray pẽ tẽ ãã kō omopi'aoka. Ajawyi ãwĩ rupi jakuwa kwaray mõsã'ãga jaiko. Itete tamõ Kumare omovyvy taenu mijarã kō ta'y mãekõ rewarã amõ wyrakwerã opi'a mãekõ rewarã. Amõ amogeta ve tamõ Seremete tenaa Ytape pewarã, mijarã kō ta'y mãekõ rewarã rẽ amõ mijarã kō ypy rewarã rẽ, itete jẽ omovyvy taenu. ãmãñã mẽtẽ namu, jakamĩ amõ mãtõ kō opi'a ipi, naopi'ai kwaray pẽ ipi. Mijarã kō amẽ ta'y tẽ'itẽ kwaray pẽ amõ ãmãñã mẽ ãwitõwĩ: tapi'irã, tajau, taitetu, akusi, kwata, akyky wisõ oo mijarã kō. Jypy remẽ nakuwai mijã, opi'a tẽ'itẽi põ wyrakwerã kō a'e tite mijã, jõvijãgwerã kō amogeta remẽ akuwa ky'y.

Karamoe remē janejarā oinō tamanuwa ypy rā'ī, jupará amō wainumy tāivī gwerā kō remi'ōrā mō. Awī gājē karamoe remē tāivī gwerā kō ojuka iwa. Ajaire janejarā ojipy'a mogeta, tainō itete jē mijarā kō ereminō gwerā kō remi'ōrā mō e'i. Wīsō itete jē janejarā oinō mijarā kō amō wyrakwerā kō.

Karamoe remē jē tāivigwerā kō oo kwata romō, wā'ā titejē kwata kupa, mōrijō jē tāivigwerā kō oo kwata romō. A'e kwata miti miti rowā, ipoapy sārā ejē a'e. Amē kwatae'e kēkēgā tē amē, a'e ipoapy kǎnā, janejarā reminō gwerā tē a'e. Amō, tāivigwerā kō oo ve jē akyky romō karamoe remē, mōrijō jē tāivī gwerā kō oo akyky romō. Tāivī gwerā kō ojipiju uruku pupe amō janypa pupe ojova momy, ajaire jē oo akyky rā'ā kupa. ētārā gwerā kō ve jē oo upi kō, amē jē wā'ā akyky jē'ē kupa, amē ve jē oo akyky romō kupa. Tāivī gwerā kwerā akyky mititi rowā, amō itawa katu teve, amē akyky janejarā reminō gwerā amē ipirā gatu jōme amō kēkēgā teve.

Jimo'ea pupe jakuwa era erovāe mā'ē

Apota akuwa mijarā kō ra'yrerā kō rewarā tamō kō wyi, ajawyi ajikareta kusiwa ee. Amō apota ve akuwa mijarā kō ta'y kwaray pē māekō amō āmānā mē māekō.

A'e vo maevo sōtite

Age'e remē mijarā kō nata'y we'ei ky'y, japisipa wyi maevo mijarā kō nata'y we'ei ky'y, ajawyi mijarā kō nojikwai.

Imomewa

1. Moma'e mijarā kō ta'y kwaray pē?
2. Moma'e mijarā kō ta'y āmānā mē?
3. Moma'e mijarā kō ta'y tē'itē kwaray pē amō āmānā mē?
4. Mijarā ta'y mā'ē rupi jakuwa ve pō kwaray tā mā'ē ipi?
5. Ojemote pō age'e remē arā?
6. Karamoe remē nojemotei mijā?
7. Karamoe remē mijarā kō omogy vepō moju reposi?
8. Karamoe remē Janetāivī gwerā kō oo ve mijarā romō?
9. Karamoe remē mono wereko janejarā inō mijarā kō ypy?
10. Uve pō mijarā kō jarā?

MIJARĀ KŌ JARĀ REWARĀ

Nijakysi tē'ītēi mijarā kō yy pupe, amō nijapō'ēi teve mijarā pysi'u py paire yy pupe. Moju amē poromoea wryy porojuka. Uve mijarā jarā kō, ajawyi mijarā kō rē nijajimorarai ipi, ijarā amē pōromō kājā. Amē, mijarā kō jajapi pa imono remē, ijarā amē ojimōarō. Amō ijarā amē ōmōkājāma taryve mijarā kō.

Kejō mijarā kō nijakysi yy pupe māekō	Kejō mijarā kō nimanyvoi jakusu yy pupe remē
Akyky	Tapi'irā
Kwata	So'opirā
Ka'i	Tajau
Akusi	Taitetu
Kusiri	Pa
	Kwasi
	So'osī
	Kapijuarā
	Tamanuwa

MIJARĀ KŌ TA'Y KWARAY PĒ MĀEKŌ

Karamoe remē janejarā tē oinō mijarā kō, pira kō, yy, ka'a, yva, moma'eyva kō, kwaray, jay amō āmānā. Janejarā oinō moma'eyva mijarā kō remi'ōrā romō, ajawyi mijarā kō ojikwa moma'eyva retē, amē nuvei moma'eyva remē nojikwa'āi mijarā kō.

Kwaray pē opi'a māekō: jakare, jiruta, orori, sarapōpō, teju, amō kurewaru. Ajawyi āā kō naopi'ai āmānā mē, janejarā tēamā karamoe remē oma'eoka mijarā kō ta'y mā'ē arā amō opi'a māe kō arā. Ajawyi mijarā kō ta'y māe kō rupi jakuwa ve arā ipi, amō opi'a māekō rupi. Amē moma'e kwerā kō naopi'ai sō kwaray pē remē sikuwa tā arā ojimote mā'ē, āwī rupi jē pekuwa arā ojimote remē e'i janejarā karamoe remē Janetāivigwerā kō pē. Ajamā'ē amō gwerā mijarā kō ta'y tē'ītē kwaray pē amō āmānā mē āwitōwī: tapi'irā, tajau, paa, so'o pirā, akusi, taitetu, akyky, kwata, amō so'osī. Āā mijarā kō nuvei ta'y arā māekō, ajawyi ta'y tē'ītē iko.

ĀMĀNĀ MĒ OPI'Ā MĀEKŌ

Itete jē wyrakwerā kō ta'y āmānā mē māekō āwītōwī: sumi, uru, namu, namu pijōnā, jirusi, arara, kure, matō, amō jakamī. Āā wyrakwerā kō ropi'a oja muruwa rākā myrerā kyty. Ajawyi ōmōsā'āga ve wyrakwerā kō ropi'a arā, āwī rupi sikuwa arā ereko, amē arā ojimote remē sikuwatā moma'e kwerā kō naopi'ai remē, arā ipā'ā ojimote ja'e tā. Naikoi moma'eyva remē wyrakwerā kō naopi'a'ai amō nojikwa'ai teve.

Moma'eyva retē wyrakwerā kō ojikwa iko. Āā wyrakwerā kō okuwa opi'a arā mā'ē, ajawyi naopi'ai o'ārā ypyi tē kupa. Matō, namu, marai amō jakamī opi'a āmānā kyropy remē mā'ē pē muruwa rima eu, a'e nāowāi teima romō ipi. Aremyry kyty, matō, jakamī, namu amō marai opi'a ve, a'e oja kwarapy pē a'e pē kwaray rima eu. Āā wyrakwerā kō namu, matō, jakamī, sumi amō namu pijonā ojiwyjiwyi tē opi'a kupa.

Matō yvate tē ojowaitynō opi'a mō, omoaku tē opi'a imoja, omojapa opi'a remē opy pupe wa'yrrerā kō opyjai itypy yvy kyty imono. Yvy rupi tē tōvijā gwerā kō wapo ereko moma'eyva rē āwītōwī; kupi'y rē, āgasiri rā'ai gwerā rē amō perovy rē. Matō uve ijākwā rupi tē, yvype rupi amō yy reme rupi oiko teve.

Jakamī opi'a yvate yvyra kwārā pupe tē ipi, ijaty opi'a ipi, omoaku tē imoja opi'a ipi. Omojapa opi'a remē opyjai opy pupe wa'yrrerā reity pypyi imono yvy kyty. Ajaire weroata wa'yrrerā kō erojimiwa ereko moma'eyva rē āwītōwī wasei rē, jaja'y rē amō murei rē. Jakamī ra'yrrerā kō oke yvyra o'a ōpārā mā'ē aryvo ojiupi oke kupa, amē tōvijāgwerā kō oke yvate tē yvyra rākā rē.

Namu oiko tē'itē ka'a rupi, oiko yvytry ijākwā rē amō yvype rupi uve teve, amānā mētē opi'a ipi, naopi'ai kwaray pē ipi. Yvyra ypy pē namu opi'a ipi, ijaty opi'a ipi. Omoaku tē opi'a imoja, omojapa opi'a remē weroata ijopoi wa'yrrerā kō moma'yva rē āwītōwī: warusi rā'āigwerā rē, kupi'yre amō tagarajukyry rē.

MIJARĀ KŌ IJATY MĀEKŌ

Uve mijarā kō ijaty ekoi māekō āwītōwī: tajau kō, taitetu kō, kwata kō, akyky kō, ka'i kō, ka'iara kō amō kusiri pijonā kō. Ajawyi āā mijarā kō ekoa teāmā ijaty iko, amō ojikwa teve iko kupa, ajamā'ē ojiwyjiwyi tē ekoi mijarā kō. Āā mijarā kō ta'y tē'itē kwaray pē amō āmānā mē, ajawyi āā mijarā kō ojikwa. Ajamā'ē āā mijarā kō tēmi'ō tē, āwī jajuka iwa ipi. Kejō mijarā kō ekoi yvy rupi māekō āwītōwī: tajau, taitetu, akusi, so'o pirā, tamanuwa, so'osī, kusiwae, paa amō tapi'irā. Kejō mijarā kō ekoi yvate rupi māekō: kwata, akyky, ka'i, ka'iara, kusiri, kusirisī, jariki, a'y amō a'y kae.

MIJARĀ KŌ IJATY YVATE RUPI MĀEKŌ REWARĀ, MIJARĀ KŌ IJATY YVY RUPI EKOI MĀEKŌ, AMŌ NIJATYI MĀ'Ē

Mijarā kō ijaty ekoi yvy rupi māekō	Mijarā kō ijaty ekoi yva te rupi māekō	Mijarā nijatyi mā'ē
Tajau	Kwata	A'y
Taitetu	Akyky	A'ykae
Kwasi	Ka'i	So'opirā
	Ka'iarā	So'osī
	Kusiripijonā	Paa
	Jariki	Kusiwae
	Kusirisī	Javī
	Kwasi	Tapi'irā
		Tamanuwa

TAJAU REWARĀ

Tajau ijaty iko ka'a rupi, wata tē'ītē ka'a rupi iko, vytyry rē ekoi ve tajau, yvype rupi oiko teve. Tajau nopirau'āi ka'a wasu iko kupa, wasasa ka'a wasu iko kupa, ijaty rewaramō. Yvyra ypy rupi tajau kō oke ipi, omotuwa yvy wena romō oke kupa. Mōrijō tajau imemy ipi, yvye'e pē imemy ipi, iporō'ā jē remē ve wata tajau ra'yrerā. Ajamā'ē omosusu'u tē imovija omemyry kō, tuwerywētē remē moma'eyva tē o'u iko kupa.

Tajau remi'ō'y moma'yva kō: myrysi, pariri, karamuri, maruka, warusi akwerā, murumuru, wa'i pijonā.

KWATA REWARĀ

Kwata ekoi vytyry retē, amō paretī rē oiko teve, naikoi yvype rupi, naikoi ka'ape rupi ipi. Peyryry retē kwata oke ipi, nokei ka'ae'e rē ipi. Kwata imemy pē'i tē, nijatyi imemy ipi. Yvyra rākā ypy tuwa pē kwata imemy ipi, omosusu'u tē omemyry imovija. Omovijapa omemyry remē moma'eyva retē omovija ky'y. Ijaty kwata ekoi, ekoa teāmā kwata ijaty iko.

Kwata remi'ō'y moma'eyva: wasei, wa'i pijonā, āga, pino, maruka, jaja'y, kumesi, tarayka, waa, jarakasiro, kapy'a'i, waturija, takamara, kōropitā, kupi'y

TAITETU REWARĀ

Taitetu ijākwā rupi tē ekoi, yvy pe rupi uve teve, uve tē'ītē taitetu ka'a rupi ipi. Morijō tē taitetu imemy ipi, yvye'e pētē imemy, omosusu'u tē omemyry kō imovija. Ojimovijapa imemyry kō remē, moma'eyva retē wapoī imovijapa. Ijaty sa'u tē taiteu ekoi ipi, amō gwerā nijaty we'ei iko, moapy gātē ekoi. Yvykwarā pupe tē taitetu oke ipi, oke teve yvyra ypy pē ipi.

Taitetu remi'ō'y moma'eyva kō: peke'a, tarara, āgasiri, maruka, takwenī, jiruru.

TAPI'IRĀ REWARĀ

Tapi'irā uve yvy pe rupi, ijākwā rupi uve teve, pe'ītē ekoi ipi, ajamā'ē mōrijō ekoi amō arypē ipi. Pē'ītē tapi'irā imemy ipi, nimemyi mōrijō. Yvye'e pētē tapi'irā imemy ipi, omosusu'u tē omemyry imovija, tuwētē imemyry remē moma'eyva retē wapoī imovija. Tapi'irā oke takwarity pupe tē ipi amō oke teve jai pupe, nokei ikatu kwerā pē tapi'irā ipi. Pya tapi'irā wata ve ojimiwa ipi, amō aryvo wata teve.

Tapi'irā remi'ō'y moma'eyva kō: tarayka, pysyru, myrysi, taperyva, janypa, kumesi

AKYKY REWARĀ

Akyky ijaty ekoi ipi, vytyry retē ekoi ipi, yvype rupi oiko teve, ka'ape rupi uve teve ipi, amō paretī rē uve teve. Ajamā'ē peyryry retē akyky oke ipi, ajamā'ē oke teve yvyrae'e rē ipi. Pē'itē akyky imemy ipi, omosusu'u tē omemyry imovija ipi. Omovijapa remē moma'eyva retē wapoī imovija ipi. Yvyra rākāppy tuwau pē tē akyky imemy ipi. Akyky imemy tē'ītē iko kwaray pē, āmānā mē imemy teve.

Akyky remi'ō'y moma'eyva kō: waa, kupi'y, wasei, pino, kōromā, yvy, parata, kumesi, waturija, turiwaroro.

AKUSI REWARÃ

Akusi ijãkwã rupi oiko teve, yvy pe rupi uve teve, mõrijõ akusi imemy ipi, omosusu'u tẽ imovija. Omovijapa omemyry kõ remẽ, wapoi imovija moma'eyva kõrẽ. Yvyra kwarã pupe akusi imemy ipi, nimemyi yvye'e pẽ ipi. Yvyra kwarã pupe tẽ ve akusi oke ipi. Akusi ojikwa tẽ'itẽ iko, ajawyi mani'o o'u pa koo rupi ipi. Nuvei akusi remi'õ'y rewarãmõ mani'o kõrijõ o'u iko koo rupi.

MIJARÃ KÕ WATA PYA MÃEKÕ

Mijarã kõ wata pya mãekõ	Mijarã kõ wata aryvo mãekõ
	Tajau
	Akusi
Tapi'irã	Tamanuwa
So'opirã	Akyky
So'osĩ	Javĩ
Pa	Ka'i
Tatu	A'y
	A'ykae
	Kwasi
	Kwata
	Taitetu
	Kusiwae

JAVĨ REWARÃ

Javĩ yvype rupi tẽ ekoi ipi, ijãkwã rupi oiko teve, yvyra'awerã pupe tẽ jãvĩ oke ipi, nokei katukwerã pẽ ipi. Javĩ opi'a yvyra pijukwerã pupe tẽ ipi, ijaty opi'a ipi. Ajamã'ẽ opi'a tepe'y tẽ ijaty ity'oo, noja'ai rupi ee, ovote ajaire oja opi'a oo. Ovo tẽ javĩ ra'yrerã kõ ojimovija pa moma'eyva rẽ, ijy rowã wapoi imovija. Ajamã'ẽ mapejõ kwaray jẽ jãvĩ ra'yrerã kõ ojimovija, py'awarãmõ rowã ojimovijapa. Moma'eyva iwa remẽ gã javĩ ojirõvãe ojatykamõ, pẽ'i gãtẽ jãvĩ ekoi ipi, amõ arypẽ mõrijõ ekoi ipi. ãmãnã mẽtẽ jãvĩ opi'a ipi, naopi'ai kwaray pẽ ipi.

Jãvĩ remi'õ'y moma'eyva kõ: tarayka, taperyva, jaja'y, kuremoyvyra.

JAKARE REWARÃ

Jakare i'yvye'e pupe tẽ ekoi, amõ uve teve yymiti rupi, amõ yypa pupe uve teve, yy reme pẽ õwẽ upa pya ipi, amõ ovẽ teve aryvo upa ipi. Yy reme pẽ jakare opi'a ipi, ojiowaity nõ ytyapiri wryy pẽ opi'amõ, ijaty jakare opi'a ipi. Ajamã'ẽ jakare opi'a korijõtẽ ijaty oo, noja'ai opi'a rẽ, ovote ajaire oja õwẽowẽ jakare ra'yrerã kõ. Ovote teve jakare ra'yrerã kõ ojimi'u iko, noja'ai ijy ee kõ. Kwaray mytery põtẽ jakare opi'a ipi, naopi'ai ãmãnã mẽ ipi. Age'e remẽ jakare naopi'ai ky'y, karamoe remẽ jakare opi'a katu jõme mijã, japisipa wyi jakare naopi'ai age'e remẽ ky'y. Jakare o'u pira, uwa amõ o'u teve mijarã o'yasa yy rupi remẽ ãwĩtõwĩ: so'o pirã amõ so'osĩ. Ja'u katu jakare ropi'a ipi, ajamã'ẽ ja'yrerã kõ no'ui ipi, ewerẽ'ã jarã, nijewe'ãi amẽ ja'yrerã kõ o'u remẽ. Ajawyi miratu werã kõ tẽ o'u jakare ropi'a ipi.

ORORI REWARÃ

Orori i'yy ve'e rupi tẽ ekoi ipi, naikoi yymiti rupi ipi, ka'ape rupi tẽ ekoi, ka'aro rõ'ãmyky rerã o'u ipi. Kwaray myterypẽ orori opi'a ipi, naopi'ai ãmãnã mẽ ipi. ãsĩ pupe tẽ orori opi'a ipi, õpãkõi opi'a renaa romõ, a'e pupe opi'a ijaty ipi. Opi'a kõrijõtẽ orori ijaty ity oo noja'ai rupi opi'a rẽ. Ovote oja õwẽowẽ ãsĩ pupe wyi. Nojimotei orori ropi'a, opi'a tekatu tẽ kwaray pẽ ipi. Ja'u katu orori ropi'a ipi.

TARAKAJA REWARÃ

Tarakaja yy rupi tẽ ekoi, naikoi yymiti rupi ipi. Kwaray myterypẽ tẽ tarakaja opi'a ipi, ãsĩ õpãkõi opi'a renaa romõ a'e pupe opi'a ipi. Ajamã'ẽ noja'ai opi'a rẽ, ovote oja õwẽowẽ tarakaja ra'yrerã kõ, amõ ovote ojimi'u iko kupa pirasisi ra'yrerã o'u iko kupa, ijy rowã wapoi imovija. Ijaty tarakaja opi'a ipi, ja'u tarakaja ropi'a ipi. Tarakaja o'u pirasisi ãwĩ korijõ tẽ o'u ipi, nojimotei tarakaja opi'amõ kwaray myterypẽ, opi'a tekatu tẽ ipi.

KWARAY PĚ OPI'Á Mǃ'Ě REWARǃ, AMǃNǃ MĚ OPI'Á Mǃ'Ě REWARǃ, AMŎ MIJARǃ KŎ TA'Y TĚ'ĪTĚ KWARAY PĚ AMŎ ĀMǃNǃ MĚ Mǃ'Ě REWARǃ

Kwaray pĕ opi'á mǃekŏ	Āmǃnǃ mĕ opi'á mǃekŏ	Mijarǃ kŏ ta'y tĕ'ĭtĕ mǃekŏ
Orori	Namu	Kwata
Jiruta	Matŏ	Tapi'irǃ
Kurewaru	Marai	Tajau
Sarǃpŏpŏ	Jakamĭ	Taitetu
Teju	Arara	So'o pirǃ
Jakare	Uru	Akyky
	Namu pijonǃ	Tamanuwa
	Makukawa	Paa
	Kujuvi	Ka'i

ARǃ OJIMOTE MITI Mǃ'Ě REWARǃ

Karamoe remĕ nojimotei arǃ mijǃ, ikatu tĕ ikwaray mijǃ, age'e remĕ nikwaray katui. Kwaray upa remĕ oky ejĕ āmǃnǃ kwaray myterypĕ. Ajawyi koo kŏ nokai katui, amŏ tyavo rusu teve awĭ vo remĕ. Karamoe remĕ janejarǃ e'i pa janetǃivigwerǃ kŏ pĕ, yvy amote tǃ remĕ tĕ nikwaray'ǃi e'i. Ajamǃ'ĕ age'e remĕ karaikŏ tĕ omo'arai arǃ, mapejŏ jĕ oity pypyipa ka'a, a'e omo'arai, ajawyi ijarǃ ojimŏarŏ rewarǃ mŏ nikwaray katui. Ajawyi moma'e kwerǃ kŏ opi'á kwaray pĕ mǃekŏ omoteitete āwitŏwĭ: orori, jiruta, jakare amŏ sarǃpŏpŏ, ajawyi āwĭ vo remĕ nojikwa'ǃi.

Amŏ karamoe remĕ, āmǃnǃ mĕ nijvyvtui mijǃ, age'e remĕ ijvyvtu, oity pypyipa ka'a, ajawyi kekejĕ arǃ ojimote oo. Ajawyi āwĭvo remĕ mijarǃ kŏ nojikwa'ǃi, amŏ vyrakwerǃ kŏ naopi'a'ǃi teve, amŏ orori naopi'a'ǃi teve, tarakaja naopi'a'ǃi tǃ teve amŏ jakare naopi'a'ǃi teve. Amŏ moma'eyva arǃ ojimote remĕ, mijarǃ kŏ nojikwa'ǃi teve.

MIJARǃ YPY REWARǃ

Karamoe remĕ janejarǃ oinŏ yvy mijarǃ romŏ tĕ, janetǃivigwerǃ kŏ pyryvo tĕ ekoi janejarǃ mijǃ. A'e tĕ janejarǃ oinŏ ma tǃ yvy mijarǃ romŏ remĕ, janejarǃ oo rǃ'ĭ amŏ taa kyty, aekwery peve rowǃ ekoi janejarǃ. Amĕ jĕ ājǃ wakypyro janejarǃ mijarǃ reinŏ, ājǃ oinŏ yvy tapi'irǃ romŏ, a'e miti rowǃ amŏ oinŏ so'o pirǃ romŏ a'e miti rowǃ, mŏkopejŏtĕ ājǃ oinŏ mijarǃ. Amĕ jĕ janejarǃ opokou ājǃ oinŏ yvy tapi'irǃ romŏ upa remĕ amŏ so'o pirǃ romŏ remĕ. Wery wetĕ ājǃ oinŏ yvy mijarǃ tetekwerǃ kŏ romŏ mijǃ. Amĕ e'i janejarǃ ājǃ pĕ ije tĕ ainŏtǃ yvy mijarǃ romŏ e'i, ojisyry jĕ amĕ ājǃ oo. Ajaire janejarǃ oinŏ itetejĕ mijarǃ kŏ, eminŏgwerǃ jĕ amĕ kĕkĕgǃ mijarǃ kŏ. Amĕ ājǃ reminŏ gwerǃ amĕ mititi rowǃ tapi'irǃ amŏ so'opirǃ, a'e o'o suku ĕjĕ so'o. Janejarǃ oinŏ mijarǃ kŏ mǃ'ĕ amĕ ekatuway, janejarǃ oinŏ kwata mǃ'ĕ ipokǃnǃ amŏ kĕkĕgǃ teve kwata. Karamoe remĕ janejarǃ oinŏ tamanuwa mijarǃ romŏ janetǃivigwerǃ kŏ remi'ŏrǃ romŏ, a'e pĕ mijarǃ rŏmanǃ eu, ajaire oinŏ itetejĕ mijarǃ kŏ ky'y.

TǃIVĭ GWERǃ OO MIJARǃ ROMŎ Mǃ'Ě

Karamoe remĕ jĕ tǃivĭ gwerǃ oo kwata romŏ, ajamǃ'ĕ ijakǃra saky mǃ'ĕ tĕ oo kwata romŏ, wǃ'ǃ tite jĕ kwata. A'e kwata mititi rowǃ tǃivigwerǃ kwerǃ.

Tǃivigwerǃ oo vejĕ tajau romŏ, yvypopy resa jĕ oo kupa mijǃ, amĕ jĕ ajaire tǃivĭ gwerǃ kŏ mŏ oo kwaripa rĕ ypa pĕ, pira tĕ ajamǃ'ĕ kwaripa. A'e jĕ tǃivĭ gwerǃ kŏ o'u tite wea jimopi romŏ. Etǃragwerǃ kŏ omopai ypo wetǃrǃ gwerǃ kŏ mŏtǃ aromŏ yvytyry rĕ, amĕ ajaire ono ypo totoretore oo wykwaee kyty, wĭ oo tajau romŏ kupa. A'e tajau nijatyi iko amŏ ikǃsǃay teve, tǃivĭ gwerǃ kwerǃ tĕ a'e tajau.

MIJARǃ KŎ OMOGY MOJU REPOSI Mǃ'Ě REWARǃ

Karamoe remĕ mijarǃ kŏ momogy moju reposi ovovotĕ, wemimota rupi tĕ omogy moju reposi wee kupa āwitŏwĭ: kwata omogy wee moju reposi ŏmy mǃ'ĕ pupe, akyky omogy itawa mǃ'ĕ wee, tapi'irǃ omogy ŏmy mǃ'ĕ, taitetu ojimoviriri ipupe, so'opirǃ omogy wee ipirǃ mǃ'ĕ, kwasi ojimovarara ipupe, jariki omogy isuky mǃ'ĕ ova rĕ, tamanuwa omogy ŏmy mǃ'ĕ amŏ isuky mǃ'ĕ pupe ojipokana. Jakamĭ jĕ oo imomewa mijarǃ kŏ pĕ, ja'e tapemogy moju reposi pĕ

e'i ijupe kō. Kusiripijonā jē oo a'ykae pē imomewa ja'e moju reposi pē teremogy e'i jē ijupe, amē jē e'i a'ykae ememy saky tē ajupa e'i jē, ajawyi naa'āi e'i jē. Ajawayi a'ykae nomogyi moju reposi, waa kāramōe wanā ve wereko ereko. Amō a'ykae o'a wape kaipa romō, ojavi romōiko, kwasi kō rerekwarā kō rejē ijawi, amē jē o'a wape kaipa romō. Ikaiwerā ojikuwa jē ijape rē age'eremē iko. Amō karamoe remē ka'i kō wetoapy'o a'ykae, a'e age'e ojikuwa jē iko.

Taitetu amē imona tajau po'yry rē, opypyrā'ī tē mijā, ajave imona ee, tajau po'yry tē upypy age'e remē taitetu ereko.

IMOME'U KATUA

Karamoe remē janejarā tē oinō mijarā kō, oinō teve moma'eyva kō, yy, yvy, ka'a, yva, kwaray, jay, pira kō amō āmānā. Janejarā ayvu rupi tē mijarā kō ta'y kwaray pē amō āmānā mē, āwī rupi tē karamoe remē tāivigwerā kō okuwa arā mōsā'āga iko kupa, amō age'e remē āwī rupi teve sikuwa jaiko. Age'e remē mijarā kō nata'y we'ei ky'y tenaa ōmānerā rupi, japisipa rewarā mō, amō ivo teve wyrakwerā kō naopi'aywe'ei. Ajamā'ē tenaa pyau rupi, yvy popy rupi, mōa'ā rōwā mijarā kō ta'y amō wyrakwerā kō opi'a, uve ywetē moma'eyva wyi amō ojikwa teve mijarā kō.

Ma'e jawyi, amō aekwery peve jajimoenaa tenaa ōmānerā pē jakupa wyi. Ajamā'ē orori, tarakaja, jiruta amō jakare nojimotei opi'a mō, kwaray mytery pēkatu opi'a. Ma'e wyi tē jakare naopi'ai tenaa ōmanerā rupi japisipa wyi, ta'yresisi kwerā wyi jajuka, ajawyi nojikwai jakare, amō naopi'ai teve.

Kejō opi'a katu jōme kwaray myterypē māekō āwītōwī: orori, tarakaja amō jiruta. Ajawyi itetejē tamō kō wyi akuwa mijarā ra'yrerā kō arā rewarā, uve mijarā kō ijaty wata yvy rupi iko māekō āwītōwī: tajau, taiatetu amō kwasi. Amō uve mijarā kō ijaty yvate rupi ekoi māekō āwītōwī: kwata, akyky, ka'i, kusiri pijonā, kusirisī amō jariki. Āā mijarā kō ovovo tē ekoi kupa, ovovo tē teve o'u moma'eyva kupa, ovovo tē teve imemy iko, amō ka'a piruje rōwā uve mijarā kō, uve mijarā renaa ka'a ojiwyjiwyi tē. Kwata uve yvytyry retē ipi, amō oiko teve pareti rē, naikoi kwata yvyte rupi amō ka'ape rupi, pē'ī tē kwata imemy, omosusu'u tē omemyry imovija ipi. Yvyra rākā ypy pē kwata imemy ipi.

Tajau oiko ka'a pirujē, watatē'ītē iko, ijaty iko wyi ka'awasu wasasa iko, mōrijō tē tajau imemy, omosusu'u tē omemyry kō imovija ipi. Āā mijarā kō yvy rupi warā kō imemy tē'ītē iko, nuvei ime'y arā kō, kwaray pē imemy amō āmānā mē imemy teve.

Kwaray myterypē jakare opi'a, orori opi'a, tarakaja opi'a amō jiruta opi'a, naopi'ai āmānā mē ipi. Jakare uve i'y ve'e rupi tē, yymiti rupi uve teve amō yypa rupi uve teve. Ytyapiri pupe jakare watyaty opi'a mō ipi, yy reme pētē opi'a ijaty ipi. Ajamā'ē jakare opi'a kōrijōtē ity oo, noja'ai ee, ovotē oja jakare ra'yrerā kō, amō ta'yrerā kō ojimi'u pirasisi ra'yrerā rē iko kupa, ovote ojimovija kupa. Pya jakare owē yy reme pē upa, amō ōwē teve aryvo yy reme pē upa ipi. Ja'yrerā kō no'ui jakare ropi'a ipi, nijewei jarā ja'yrerā kō o'u remē.

Orori kwaray mytery pē teve opi'a ipi, āsī pupe opi'a ipi, naopi'ai yvy'e pē, ijaty orori opi'a ipi. Ajamā'ē orori opi'a kōrijōtē ijaty āsī pupe ity'oo, noja'ai opi'a rē, ovotē ajaire oja ta'yrerā kō. Orori oiko i'yyve'e rupi tē, naikoi yy miti rupi ipi, ka'a pe rupi tē ekoi yy reme rupi, ka'aro rō'ā myky rerā o'u iko. Eekatu orori ropi'a ja'u remē, ajawyi nojimotei orori ropi'a arā kwaray pē, opi'a tekatu tē ipi.

Karamoe remē jē janejarā oinō tamanuwa, jupara amō wainumy, āwī kōgā rā'ī jē oinō. Awī mijarā kō gājē tāivī gwerā kō ojuka iwa mijā. Ajaire jē janejarā ojipy'amogeta, itete jē tainō mijarā kō amō wyrakwerā kō ereminōgwerā kō remi'ōrā romō e'i. Itete jē ajaire janejarā oinō mijarā kō amō wyrakwerā kō ky'y. Āā mijarā kō tē ajaire tāivī gwerā kō ojuka iwa ky'y.

Karamoe remē jē tāivī gwerā kō oo kwata romō, ojiupi jē yvyra rē ijā'ā kupa. ētārā gwerā kō vejē oo upi kō ōmājā, amē jē ētārāgwerā kō wā'ā kwata yvate upa, mōrijō jē tāivigwerā kō oo kwata romō, a'e jē mititi rowā kwata, ipoapy kānā a'e Janetāivī gwerā kwerā. Amō, karamoe remē tāivī gwerā kō oo ve akyky romō. Ojipiju jē uruku pupe amō janypa pupe tāivī gwerā kō oo ka'a rupi kupa, ētārāgwerā kō vejē oo upi kō. Amē jē tāivī gwerā kō wā'ā yvate upa akyky jē'ē, amē vejē oo akyky romō. A'e jē akyky mititi rowā, amō itawa katu jōme teve.

Amō, karamoe remē jē jimōnā'ārā omomoau ty'arā, nomojimi'uokai jē ōmenā, wemi'ō'u'u jē. Ajaire jē tāivī gwerā wera werekwarā ty'arā omomoau mā'ē eirā momu. Amē jē ty'arā omomoau mā'ē ojakāmōige eiraā kwarā pupe, amē jē imenā wākā'o

to'a'o yvy kyty, wĩi too so'o pirā romō etekwerā. Ijāgwerā amē oo konawaru romō, a'e konawaru miti rōwā ōjē'ē ipi. A'e so'o pirā miti rōwā tāivĩ gwerā kwerā, amō iposi'aātā ōmy teve a'e. Amē janejarā reminōgwerā amē kegā tē so'o pirā.

Karamoe remē janejarā tē oinō yvy mijarā romō, oinō tamanuwa kōrijōtē mijarā romō mijā, a'e jē jane tāivĩ gwerā kō ojuka iwa mijā, a'e pē mijarā rōmanā eu. Ajaire janejarā oinō itete jē mijarā kō ky'y, ājā oinō vejē mijarā mō āwitōwĩ; tapi'irā amō so'o pirā a'e jē o'o suku ejē naekōjē ja'u remē, amō mititi rowā teve a'e tapi'irā amō so'o pirā.

Amō karamoe remē jē tāivĩ gwerā kō oo tajau romō, kwaripapa o'u tite jē wea jimopi romō, ajaire jē oo tajau romō kupa. A'e tajau jē nijatyī gājī iko, amō ikāsīgai teve jē a'e.

Tāivĩ gwerā ijakārā saky mā'ē jē oo kwata romō, wā'ā tite jē wĩi awyjejē oo kwata romō, a'e kwata mititi rowā, amē janejarā reminōgwerā amē kwata kēkēgā tē amō ipoyke kånā teve a'e.

Karamoe remē jē mijarā kō omogy moju reposi, ovovote omogy wee kupa, ajawyi tē age'e remē mijarā kō itetejē āwītōwĩ tapi'irā ōmy, kwata ōmy, so'o ipirā, taitetu iviriri katu, kwasi rowai ivarara katu, akusi ijape tawa katu wisō oo.

Karamoe remē mijarā kō janeayvu rupi tē oporegeta mijā, ajaire janejarā omote ijayvu kō. Taiviguerā kō nopotari wayvu rupi mijāra kō oporegeta mā'ē, ajawyi janejāra wayvu mote mijarā kō. Paje kōrijōtē omogeta mijarā jarā kō.

A'EVO TĒSIPŌ RA'E

Amoawyjepa ejimo'ea mijarā kō ta'y mā'ē rewarā amō wyrakwerā kō opi'a māekō rewarā, morijō tē amogeta tamō kō Mariry pē āwitōwĩ; tamō Waiwai amō tamō Siro Aruwa'ity pewarā. Namogetai jōvijāgwerā kō amō tenaa rupi, ipojytē tekorānā naiwerā COVID 19 wyi. Dia 1 de março de 2021 remē amoawyjepa ejimo'ea mijarā kō ta'y mā'ē rewarā. Ajawyi akuwa katu tamō kō wyi mono remē pō mijarā kō ta'y ipi e'i mā'ē rewarā, āmānā mē wyrakwerā kō ta'y māekō rewarā, amō kwaray pē moma'e kwerā kō opi'a māekō rewarā.

Age'esī ejimo'ea pupe wyi akuwa katu mijarā ta'y māekō rewarā amō opi'a māekō rewarā ky'y. Ma'e jawayi tē mijarā kō nata'y we'ei ky'y, japisipa rewarāmō, amō ivo teve japisipa rewarāmō teve wyrakwerā kō naopi'ai, amō nojikwai teve. Amō, aekwery peve teve janeretāragwerā kō ojimoenaa tenaa ōmanerā pē upa, ajawyi awyje romō mijarā kō wapisipa. Amō amō gwerā wyrakwerā kō ojikuwae kōjē ta'y āmānā mē mā'ē āwitōwĩ: jakamĩ, kure amō matō. Amō jakare opi'a, orori opi'a, amō tarakaja opi'a kwaray myterypē tē, nojimotei opi'a mō kupa, jakare kōrijōtē nojikuwai opi'a kwaray pē mā'ē, japisipa wyi naopi'ai.

Amō amō gwerā janeretāragwerā kō tojipy'a mogetai kōjē ojisyrya rē, toesa wena mō ojimoenaa, nivo'ai aekwery peve ojimoenaa upa remē, jevo'e katusī wapisipa katu tā mijarā kurekurerā kō. Mono ne'i'ai amē mijarā kō ojikwa aekweryvo, ēmā'ē miti rowā janeyvy jimōsā'āgagwerā, ajawyi nimanyvoi janeretārāgwerā kō mō wesa wena pyau mō ojimoenaa remē. Ma'e remē mijarā kō nijapisi'ai, pē'ipē'ītē jajuka remē, āwitōwĩ kwata atyry pē vāe remē pē'ī tē kuwa jajuka, na'evoi remē mōrijō tē kuwa jajuka ipi. Amō ivo teve matō atyry pē vāe remē morijō tē kuwa jajuka, ajamā'ē janepē'īgā remē tē mijē, amē janeaty jaata ka'a rupi remē wyjaveay japisipa tā amē. Ijākarā aty mā'ē ywesō noau'ai ijapisipa mijarā kō, noja'ai karamōarā rē, amō omopirai rewarāmō noau'ai ijapisipa. Erekwā mōrijō mā'ē ywesō noau'ai ijapisipa mijarā kō, ajawyi teve mijarā kō ajamā'ē nojikwai teve.

Mijarā kō tisimomae'ā eremē, jaesa kuwa mijarā renaa ka'a mō, a'e kyty nonoyty kuwa'ai mijarā juka, amē tē mijarā kō ojikwa kuwa. Ajawyi janeretārā gwerā kō tōwivoe'ā ekoi kāramō, toeja mijarā renaa mō ka'a kupa, amē tē nijapisipa'ai mijarā kō kāramō.

Mijarã yvyrupiwara imemy mã'ẽ

Sakyry Waiãpi

Jimomewa

Ererã pẽ Sakyry Waiãpi eu ije, esaky Ytuwasu tenaa pẽ, dia 14 de abril 1995 remẽ. 28 kwaray ije. Aposiko Associação Wajãpi Terra, Ambiente e Cultura pupe, primeiro secretário romõ aa, amõ ajimo'e teve teko rẽ amõ ka'a rẽ Agente Socioambiental (ASA) eu ijupe mã'ẽ. Amoma teve ejimoea Sistema de Organização Modular do Ensino Indígena (SOMEI) pupe, aparõ ajimo'e 2010 remẽ. Amõ ajimo'e 2015 kwaray remẽ teko rẽ amõ ka'a rẽ jimoea pupe, keve Aramirã tenaa pẽ Centro de Formação e Documentação Wajãpi pẽ, 27 romõ jövijãgwerã kõ orepypeteporo karamoe torojimo'e teko rẽ amõ ka'a rẽ. Ije ajimo'e sete kwaray remẽ Ytuwasu tenaa pẽ karetajarã Wajãpi pyri Escola Estadual Indígena Ytuwasu pẽ.

Ije ererekwapa ererekwarã rerã pẽ Anory Waãpi eu, amõ morijõ uve eakarã gwerã kõ, Kleberon Shawan eu ijupe amõ pẽ Thunmãs Thuwan Waiãpi eu. Ije ajimoena Ytuwasu tenaa pẽ, ajamã'ẽ uve erena pyau a'e pẽ Yjasukõ eu a'e tenaa pyau tẽ. Epapa pẽ Kere eu, ãmãmã pẽ Kanani eu, eraty pẽ Kasiripina eu etija pẽ Taemã Waiãpi eu.

Ije ajikareta kusiwa mijarã yvyrupiwarã imemy mã'ẽ rewarã rẽ

Ije aesa ejimoea'y mijarã yvy rupi warã imemy mã'ẽ rewarã rẽ. Kējõ ore 27 teko rẽ amõ ka'a rẽ ojimo'e mãekõ romõ, orevorevo oroesa orejimo'ea'y kõ.

Ãã ije aesa ejimo'ea'y romõ mijarã yvy rupi warã imemy mã'ẽ rewarã, ajawyi amogeta jövijãgwerã kõ tomome'u, mano remẽ põ mijarã yvy rupi warã kõ imemy ipi mã'ẽ. Ajawyi amogeta tamõ kõ tenaa tenaa rupi ee, amẽ omovyvy takusiwa kareta pupe tamõ Jurara tenaa CTA peparã.

Amõ jovijã Teju tenaa Aruwaity peparã amogeta tomovyvy takusiwa kareta pupe, amõ jovijã taraykary peparã amogeta teve tomovyvy takusiwa kareta pupe. Ajawyi mõkopejõ amogeta jovijã gwerã kõ tomovyvy taenu wemikuwa kõ.

Moma'e mō takuwa eu mā'ē

Apota akuwa mijarā yvy rupi warā kō mono remē pō imemy ipi mā'ē, ajawyi jōvijā gwerā kō amogeta tōmome'u wemikuwa eupe, a'e akusiwa emikuwa kō kareta rē. Amō apota ve akuwa mano remē pō imemy mā'ē, amō iporu'a mā'ē, āmānā mē pō amō kwaray pē mā'ē.

A'evoi pō

Age'e remē mijarā memya kō ojimote ky'y, nimemy we'ei ky'y, iporu'a reve jajuka ipi wyi. Amō ajawyi nojikwa ywe'i teve ky'y, amō moka pupe teve jajuka ipi wyi nojikwai mijarā kō yvy rupi warā kō age'e remē ky'y.

Ayvu'y kō jāmē'ē jōvijāgwerā kō pewarā

1. Mano remē pō mijarā kō imemy ipi?
2. Mano remē pō mijarā kō ipuru'a?
3. Māpejō pō mijarā kō imemy ipi?
4. Mano rewarā mō pō mijarā nojikwai?

JOVIJĀGWERĀ AYVUKWERĀ KŌ

Teju Waiāpi

ĀWITŌWĪ MIJARĀ MEMYA AMŌ IPURU'A REMĒ WARĀ

Nitei mijarā kō ipuru'a ojiwyi, ojevo pējē ipuru'a kupa ipi. Āmānā mētē mijarā kō ipuru'a ipi, nipuruai kwaray mytery pē. Mijarā yvy rupi warā kō kōrijotē ojimote imemya kō, amō gwerā imemy pē'ī, amō mōrijō imemy amō moapy imemy. Ma'e jawyi tē āmānā mētē imemy kupa ipi, amē tē moma'e yva arā reme ve imemy mijarā kō ipi. Ajawyi py'awarāmō mijarā ra'yrerā kō ojimovijapa moma'eyva kō rē. Ajawyi Kwaray pē rowā mijarā kō imemy ipi, amē kwaray pē sō imemy kupa remē, moma'e no'u'āi mijarā ra'yrerā kō amē. Ajamā'ē ma'e kōrijotē ojimote āwītōwī āmānā kyrypy remē imemy amō āmānā mytery pē, amō kē'īikwaray tāramē imemy ipi a'e kōrijē tē ojimote.

1. Āmānā mētē taitetu imemy ipi, kwaray pē imemyi mōrijō tē taitetu ipi.
2. Tapi'irā āmānā mētē imemy ipi, pē'ī tē imemy ipi.
3. Tajau imemy āmānā mē teve ipi, mōrijō tē imemy ipi.
4. So'o āmānā mē teve imemy ipi, pē'ī tē imemy ipi.
5. Akusi āmānā mē teve imemy ipi, moapy imemy ipi.
6. Kusiwae āmānā mē teve imemy ipi, mōrijō imemy ipi.

Mojauka Waiāpi

Āwītōwī mijarā kō imemy ipi, kwaray pē amō āmānā mē amō Kwaray mytery pē amō sirarā kwaa mē. Amō muruwa jē'ē mē, āwī rupi tamō kō okuwa ve kwaray tāmā'ē ipi. Ajamā'ē āwī mijarā memya rupi nokuwakatui kwaray tāmā'ē kupa ipi, amō āmānā kyrypy okuwa ve āwī rupi tamō kō. Ajamā'ē nokuwakatui āwī rupi amē, kwaray jarā rupi ywēsō okuwakatu kupa ipi, āmānā kyrypy amē muruwa jē'ē rupi okuwa kupa ipi. Ajamā'ē mijarā ra'yry rupi amō ipuru'a rupi okuwa sa'u tē kupa. Amō age'e remē mijarā ojikwa sa'u, ma'e jawyi tē ipuru'a reve jajuka ipi, amō imemyry revejē jajuka ipi. Ajawyi nojikwaywe'ei mijarā kō, amō moka pupe teve age'e remē ojiporaka māekō wapisipa. Na'evoi tamō kō karamoe remē raparā pupe tē ojiporaka wyi noapisipai mijarā kō, amō ary pētē ojuka

mijarā kupa ipi. Age'e remē amē moka mamigyty wemijarā ojapi, ajawyi mijarā kō nojikuwa ywe'ei ky'y.

1. Tapi'irā imemy āmānā mētē ipi. Pē'ī tē tapi'irā imemy ipi.
2. Taitetu kwaray pētē imemy ipi.
3. Moapy taitetu imemy ipi.
4. Tajau muruwa jē'ē mē imemy ipi, moapy tajau imemy ipi.
5. So'o sirarā kwaa mē imemy ipi. Pē'ī tē so'o imemy ipi.
6. Akusi amē kwaray pētē imemy ipi, ĩrōtē romō imemy.
7. Kusiwae wakapu kui mē imemy ipi, mōrijō tē imemy ipi.
8. Pagā kwaray mytery pē imemy ipi, pē'ī tē imemy ipi.

JURARA WAIĀPI

Karamoe remē mijarā kō ojikwa mijā, ma'e jawyi tē karamoe remē mijarā kō ojikwa mijā, tamō kō raparā pupe tē ojiporaka mijā. Ajawyi mijarā kō ojikwa mijā amō okuwa teve tamō kō mijarā jukaa, nojukateitei kupa. Ika arā mē kōrijō tē ojuka kupa, ipuru'a remē nojukai kupa, amō imemy mā'ē nojukai kupa. Ajawyi tē mijarā kō karamoe remē ojikwa mijā. Amō tamō kō raparā pupe teve ojiporaka kupa, ajawyi noapisipavay mijarā kupa, pē'ī tē ojuka kupa. Raparā pupe waypete ojuka kupa wyi, amō nijapepui teve raparā oo mijarā rē nojikuwai oo. Ajawyi tē karamoe remē mijarā kō ojikwa, nokyjei teve, amō pya tamō kō nojiporakai, aryvo kōrijōtē ojiporaka kupa. Tajau amō taitetu kō ika arā mētē moapy ojuka kupa ipi.

Amō, tamō kō oity rā'ī wena o o amō wena pyau kyty, ajawyi tē mijarā kō ojikwa apykyre kyty.

Age'e remē amē moka pupe tē Wajāpi kō ojiporaka, ajawyi mijarā kō age'e remē opa ky'y, amō nojikwa we'ei mijarā kō age'e remē. Moka pupe tē Wajāpi kō ojipora wyi nomonokai etē mijarā age'e remē, mamigyty warā kō ve ojapi mijarā wyi, amō mamigyty moka ryapu ojenu oo wyi mijarā kō omogyjepa. Karai kō ve age'e remē mijarā ojuka ĩmē'ē okarakuri repy romō, amō ojimarai teve mijarā rē karai kō, wapisi teve imopopo kupa. Amō, karai kō ka'a oityppyipa teve age'e remē, wapy teve ka'a kupa, ajawyi mijarā opa age'e remē, carro nururu omopupa teve mijarā kō imono mamigyty, ajawyi teve mijarā kō nojikwai.

IMOME'U KATUWA

Karamoe ve janerovijā omosatamy mijarā memya kō, ajawyi aekwerā ve wereko mijarā kō.

Ojevo pējē mijarā kō ipuru'a ipi. Ajamā'ē mijarā yvy rupi warā kō tē a'e vo, ajawyi moma'eyva arā mētē ipuru'a mijarā kō, amē tē uve emi'o'y kō ipi. Amō amē tē imemy remē a'e tē o'u. Ajawyi uve tē emi'ō rā kō moma'eyva kō āmānā mē. Amō imemyaa kō kōrijōte ojimote, amō gwerā imemy pē'ī, amō gwerā morijō imemy, amō gwerā moapy. Ajawyi ojiwyjiwyi tē imemy mijarā kō, amō imemy āmānā kyrypy remē tē ipi, amō gwerā āmānā mytery pētē imemy, a'e pē muruwa rima eu. Ma'e jawyi mijarā kō imemy moma'eyva arā mētē, amē tē a'e tē imemyry kō o'u oy susu wyi opoi remē. Kwaray pē amō amō gwerā tē imemy mijarā kō. Āmānā mē taitetu imemy ipi, kwaray pē nimemyi ipi, mōrijō tē imemy ipi. Āmānā mē teve tapi'irā imemy ipi, pē'ī tē imemy ipi.

Tajau imemy āmānā mē teve ipi, mōrijō tē imemy ipi.

So'o pirā āmānā mē teve imemy ipi, pē'ī tē imemy ipi.

Akusi āmānā mē teve imemy ipi, moapy imemy ipi.

Kusiwae āmānā mē teve imemy ipi, mōrijō imemy ipi.

Āwīāwī mijarā kō imemy kwarapy pē, āmānā mē, kwaray mytery pē, sirarā kwaa mē amō muruwa jē'ē mē. Mijarā memyaa rupi okuwa ve tamō kō kwarapy tāmā'ē, amō āmānā kyrypy okuwa ve āwī rupi tamō kō. Ajamā'ē kwaray jarā rupi ywesō okuwa kwarapy tāmā'ē kupa, amō āmānā kyrypy amē muruwa jē'ē rupi tē okuwa kupa ipi. Ajamā'ē mijarā ra'yry rupi amō ipuru'a mā'ē rupi okuwa sa'u tē kupa. Amō age'e remē mijarā ojikwa sa'u tē, ipuru'a reve jajuka, amō imemyry reve jē jajuka, ajawyi nojikwaywe'ei mijarā kō. Amō moka pupe teve age'e remē jajiporaka, na'evoi tamō kō karamoe remē raparā pupe tē ojiporaka kupa, ajawyi nojukay we'ei mijarā kō kupa. Amō ary pētē agyvote ōvāe kupa, raparā pupe waype tē sa'u ojuka mijarā kō kupa. Age'e remē amē moka yva te'e warā ve ojuka, āmo mamigyty ve wemijarā ojapi. Ajawyi mijarā kō nojikwa ywe'ei age'e remē.

Tapi'irā imemy āmānā mētē pē'ītē tapi'irā imemy ipi.

Taitetu kwaray pētē imemy ipi, moapy imemy ipi.

Tajau muruwa jē'ē mē imemy ipi moapy imemy ipi.

So'o pirā sira kwaa mē imemy ipi, pē'ī tē imemy ipi.

Akusi kwaray pētē imemy ipi, īrotē romō imemy ipi.

Kusiwae wakapu kui mē imemy ipi, mōrijō tē imemy ipi.

Pagā kwaray mytery pē imemy ipi, pē'ī tē imemy ipi.

Karamoe remē mijarā ojikwa mijā, ma'e jawyi tē karamoe remē mijarā ojikwa mijā, tamō kō raparā pupe tē ojiporaka mijā. Ajawyi mijarā kō ojikwa mijā, amō okuwa teve tamō kō mijarā jukaa, nojukateitei kupa. Ika arā mē kōrijō tē ojuka kupa ipi, amō ipuru'a remē nojukai kupa ipi. Amō imemy mā'ē nojukai amō arype kupa ipi, ajawyi tē mijarā kō karamoe remē ojikwa mijā. Amō tamō kō raparā pupe teve ojiporaka wyi noapisipavayi mijarā kupa. Pē'ē tē ojuka kupa ipi, raparā pupe waypete ojuka mijarā yvate'e warā kupa. Amō nijapepui teve raparā oo mijarā rē nojikuwai oo ajawyi tē karamoe remē mijarā ojikwa, nokyjei teve. Amō pya tamō kō nojiporakai teve, aryvo korijō te ojiporaka kupa ipi. Amō tajau amō taitetu kō ika arā mētē ojuka kupa, moapy kōrijō tē ojuka kupa ipi.

Amō tamō kō oity rā'ī wena oo amo wena pyau kyty, ajawyi tē mijarā kō ojikwa tenaa ōmānerā pē apykyre kyty.

Age'e remē amē moka pupe tē Wajapi kō ojiporaka wyi mijarā age'e remē opa ky'y. Amō nimemy we'ei mijarā kō age'e remē moka pupe tē Wajāpi kō ojiporaka wyi, ajawyi age'e remē mijarā japisipa. Nomonokai moka age'e remē mijarā kō ipi, mamigyty warā kō ve jajuka ipupe ipi. Amō tyapu teve moka oo mijarā rē, ajawyi mijarā okyje moka ryapu wyi. Amō karai kō ve age'e remē mijarā ojuka, amō ojimarai pa teve mijarā rē karai kō iko, wapisi tē imopopo kupa. Amō karai kō ka'a oityppyipa teve janeyvy popy rupi, ajawyi mijarā opa age'e remē, amō kahu nururu omopupa teve mijarā kō imonomono mamigyty, ajawyi mijarā kō okyje.

Amoawyjepa āā

Amoawyjepa ejimo'ea mijarā yvy rupi warā ipuru'a mā'e rewarā amō imemy mā'ē rewarā. Moapy amogeta tamō kō ee tenaa tenaa rupi, Aruwaity pē jōvijā Teju amogeta tomome'u wemikuwa takusiwa kareta rē, tenaa Taraykary pē amogeta jōvijā Mojauka Wajāpi. Tenaa CTA pē amogeta jōvijā Jurara tomome'u wemikuwa takusiwa kareta rē. Age'esī akuwa katu ky'y mijarā yvy rupi warā ipuru'a mā'ē rewarā, amō imemy mā'ē rewarā jōvijā gwerā kō wyi. Jypy remē nakuwai mijā, age'esī ejimo'ea pupe wyi akuwa katu mijarā imemy mā'ē amō ipuru'a mā'ē rewarā. Ojiwyjiwyi tē mijarā kō imemy ipi amō, ma'e akuwa teve ky'y āmānā mētē mijarā kō imemy ipi mā'ē rewarā.

Piraema rewarã

Ana Waiãpi

Jajimome'ua

Ererã pẽ Ana Wajãpi eu, ije teko rẽ ajimo'e mã'ẽ amõ ka'a rẽ ajimo'e ve, amõ amoawyjepa ejimo'ea SOMEI pupe. Amena pa, erã pẽ Marere Waiãpi eu, omoawyjepa ve ojimo'ea SOMEI pupe, moapy ememyry kõ erã kõ: Iana Wajãpi, Dielio Wajãpi amõ Danilson Wajãpi. Ije esaky tenaa Taitetuwa pẽ dia 21 de julho de 1980 remẽ, tenaa Pairakae pẽ ajimoena. Erõvijãgwerã kõ rerã pẽ Kumare eu, ãmãmã rerã pẽ Sïgau eu, tenaa Pairakae pẽ ojimoena kupa. Seis romõ ekywry kõ amõ moapy wãivigwerã kõ ereve tẽ quatro kupa. Uve erãmõĩ erã pẽ Suinã eu, amõ sa'i rerã pẽ Kura'i eu, ajamã'ẽ sa'i õkãjã tekõrã pẽ. Ajaire tamõ Suinã erekwa mijẽ, erã pẽ Pisika eu, tamõ Suinã pary kõ mapejõ jẽ õsãĩ okwa, ijatyry kupa.

Takuwa moma'e mõ rewarã eu mã'ẽ

Ije apota akuwa piraema rewarã, tamõ kõ wyi.

A'evo kuwa ipõ

Age'e remẽ pira kõ nõwei ky'y, jaekyipa wyi maevo pira nojikwaywe'ei ky'y.

Imomewa

Tenaa Aramirã mẽ uve jimo'ea 27 teko rẽ ojimo'e mãekõ amõ ka'a rẽ ojimo'e mãekõ pẽ, amẽ oroesaesa orejimo'ea'y rã kõ. Ije aesa ejimo'ea'y romõ, õwẽ tẽ'itẽ põ pira kõ ipi mã'ẽ rewarã, kwaray peve põ õwẽ ipi mã'ẽ rewarã rẽ. Amãnã mẽ kõrijõtẽ põ õwẽ pira kõ ipi mã'ẽ rewarã rẽ ajimo'e.

Ayvu jamẽ'ẽ tamõ kõ pẽ

1. Moma'e pira ypy õwẽ?
2. Moma'e ma'e pira kõ õwẽ ipi?
3. Age'e reme nojimotei põ pira õwẽ mã'e?
4. Karamoe remẽ pira kõ õwẽ mã'ẽ nojimotei põ?
5. Momã'eãrã põ pira kõ õwẽ ipi?

IMOME'U KATUA

Karamoe remē janejarā tejē ōinō mijarā kō amō ōinō teve moma'eyva kō, ka'a, kwaray amō āmānā ōinō arā mōsā'āga parā romō āwīāwī kō rupi tē karamoe remē tāivigwerā kō okuwa arā mōsā'āgapa kō. Amō age'e remē āwī kō rupi teve jakuwa arā mōsā'āga ereko, amō age'e remē nuveywe'ei teve pira kō ky'y.

Amō tenaa ōmānerā rupi jaekyipa rewarā mō, ajawyi nuvei pira kō, ajamā'ē tenaa pyau rupi uve jē pira kō iko. Ajamā'ē tenaa pyau rupi ōwē jē iko pira kō, amō mōa'ārowā teve uve moma'eyva kō, ajawyi pira kō ojikwa teve. Ma'e jawayi pira kō nuvei tenaa ōmānerā rupi jaekyi pa wyi, amō aekwery peve jajimoena jakupa wyi. Ajamā'ē uve jē epe pira kō tenaa ōmānerā rupi, pē'ī pē'īgā tē uve, amō jamogyjepa teve wyi nuvei pira kō ky'y, amō jamogyjepa teve pira kō ōwē remē.

Age'e remē ni'aywe'ei moma'eyva kō, amō gwerā gāte i'a āmānā mē ipi, āwītōwī: taperyva, pino, wasei, kapya'i, kōropitā, āwī gāte i'a ky'y.

Karamoe remē amē i'a katu jōme moma'eyva kō mijā, ajawyi tē pira kō ojikwa, i'aywetē moma'eyva kō ēmi'ōrā kō mō. Age'e remē ojavy ejē pira kō ōwē arā, ma'e jawyi arā ojimote wyi, nāwivoi karamoe mē, nojimotei arā mijā, ajawyi tē nojimotei ētē pira kō ōwē romō. Awīāwi kō tamō kō omovyvy amogeta remē taenu, nakuwai mijā pira kō ōwē mā'e rewarā. Age'e ky'y akuwa tamō kō wyi, ekoa teipō pira nōwēi ētē a'e tite.

IMOAWYJEPa

Ije amoawyjepa ejimo'ea pira kō ōwē mā'ē rewarā. Īrōtē tamō kō amogeta pira ōwē mā'ē rewarā rē, ajawyi akuwa katu tamō kō wyi mano remē pira kō ōwē ipi mā'ē, amō akuwa teve mano'arā mē pō pira kō ōwē ipi mā'ē.

Age'e ejimo'ea pupe wyi akuwa katu teve ky'y pira ēma rewarā, amō pira remi'ō'y kō, amō akuwa teve ejimo'ea pupe wyi mano rewarā mō pō pira kō ōwē ipi mā'ē, amō mano rewarā mō pō nowei mā'ē, amō mano

rewarā mō pō age'e remē nōwēywe'ei pira kō ky'y, āwīāwī kō akuwa ejimo'ea pupe wyi. Amō akuwa teve mano jawyi nōwēi pira kō tenaa ōmanerā rupi mā'ē, āā kō pupe janeatyry kō omoma pira kō:

Meku

Malhadeira

Pina ite tē mā'ē

Pya rupi ojuka pira kupa

Awīāwi kō pupe pira kō japisipa amō jamogyjepa teve. Ajawyi nojikwai pira kō tenaa ōmānerā rupi, ajawyi maty wyi nojikwa'āi pira kō.

Mano'ipō pira ōwē mā'ē rewarā

Pira kō ōwē tā remē nowe tepe'ytei ipi, āmānā mētē ōwē pira kō ipi amō yy ōvave ētē remē tē ōwē pira kō ipi. Amō āmānā okysisi ji'ive upa remē tē ōwē pira, ajamā'ē pira kō jane'aryvo katu kwaray remē tē ōwē ipi.

Aā pira kō ōwē o'arā mē māekō: waraku, jaraki, tare'yry, pikyry, wajapyrea. Awīāwi kō wenōwē opi'a imōwē yyapo rupi ipi.

Ajamā'ē ojiupive rōwā pira kō ōwē ipi, ijema ivokatu mā'ē rupi tē ōwē kupa ipi, ajawyi nomotei ōwēa ipi.

Tawatō miti jē'ē

Kupena Waiāpi

Jimome'ua

Ererā pē Kupena Wajāpi eu, erenaa rerā pē Samambaia eu, amō ererekwapa teve ije. Ererekwarā rerā pē Sanan Wajāpi eu, uve eākārāgwerā kō sete romō kupa. Esaky dia 19 de abril remē, uve teve māmā kō, ōkājāma amē papa. Māmā rerā pē Werere eu, amō papa amyry rerā pē Jonime Wajāpi eu.

Imomewa

Ore ASA Wajāpi kō rōmō oroinō pesquisa, orevote oroesaesa orejimo'ea kō, ije ajikareta kusiwa kwaray rewarā rē. A'evō rē amogeta tamō Siro Wajāpi, itete jē omovyvy kwaray rewarā takusiwa. Jane Wajāpi kō pē ikatuway kwaray janeupe, kwaray remetē jainō koo kō, amō nou teve tenaa pyau rupi jaiko, ajawyi ikatuway kwaray janeupe.

Apota akuwa ejimo'ea

Apota ejimo'ea rupi akuwa kwaray kuwapa rewarā, awitawi tawatō miti omōsā'āga kwaraypy reme, karamoe remeve awi omōsā'āga kwaraypy, ajawyi ikatuway awi rē ajimo'e takuwa, amō ojimote pō age'e remē tawatō miti jē'ēa a'e rewarā akuwa ve, ikuwaparā kō omome'u taenu, noje'eywe'ei age'e remē e'i kupa, ojimote karamoe remē ma'ē wyi e'i kupa. Awiāwi kō akuwa tawatō miti rewarā rē ikuwaparā kō wyi.

A'e vo maevo

Age'e remē kwaray ojimote ky'y, karamoe remē kwaray puku tē mijā.

Kejō amōgeta ikuwaparā kō awitawi:

Sekī, Marāte, Waiwai, Seremete

Imovyya

1. Mapejō pō tawatō kō kwaray ypy omōsā'āga ipi māekō?
2. Ji'ive kōrijōtē pō ōjē'ē ipi, ōjē'ē vepo karumē ipi?
3. Mano reme pō ōjē'ē tawatō miti ipi?
4. Amanā me ōjē'ē ve pō ipi?
5. Ka'a rupi ōjē'ē ve pō ipi?
6. Kwaraypy korijō te pō omōsa'aga ipi?
7. Mano reme pō ta'y ipi?

KWARAY REWARÃ

Kwaraypy kyty arã mõ te õjẽ'ẽ tyryryri, awite õjẽ'ẽ remẽ otatẽ kwaraypy kyty iko, amõ muruwa õjẽ'ẽ remẽ, ovãeri kwaraypy iko remẽ, awitawi kwaray owe uu ji'ive ipi, ajatẽ owe jane'aryvo ipi, awivo amanã amẽ, awitõ kwaray jane'aryvo kõrijõ õwe uu awivo amãna arã amẽ, ajaire kwaray arã amẽ, awitawi kwaray jane'aryvo paire o'a oo kwaray, awivo kwaray arã amẽ, mokope wyi kwaray py ojimosa'ãga, amõ kwaray myterã, amõ kwaray pa arã oo opa ky'y ágajape eu.

Moko'i jane remikuwa rupi arã ojimõsa'ãga, awitawi amanã mosa'ãga, amõ kwaray mosa'ãga pa.

KWARAY MOSÃ'ÃGA PA

Kwaraypy omõsã'ãga mijarã kaka arã awitawi, kwata kaa arã, awi mijarã omõsã'ãga kwaraypy ipi, awi tejẽ ika ipi kwaraypy tarã me ipi, opa kwaray reme nikai ipi, sirarã okwa reme okawe'opa iwa ipi, kwaraypy peteve sirarã okwa ipi, omõsã'ãga teve kwaraypy ipi, ajawyi okwa ji'ive teje okwa ipi.

MOMA'EYVA KWARAYPY OMOSA'ÃGA

Moma'eyva kõ omõsa'ãga ve kwaraypy ipi, awitawi.

Peke'a kui ypy, amõ peke'a rakymyrrerã arã.

Jãã kui ypy arã, amõ jãã kui myterã arã, amõ jaã rãkamyrrerã kui arã.

Jaja'y kui ypy arã, amõ jaja'y kui myterã kui arã, amõ jaja'y rãkamyrrerã kui arã.

Waturija kui ypy arã, amõ waturija kui myterã arã, amõ waturija rãkamyrrerã kui pa arã.

Pino akwerã suu arã.

Moma'e akwerã ejõi reme omõsa'ãga ve kwaraypy

Mama'eyva okui paire ejõi te kwaraypy mõsa'ãgapa rõmõ awitawi: peke'a ra'ãiwerã ejõi, jãã ra'ãiwerã ejõi, jaja'y ra'ãiwerã ejõi, waturija ra'ãiwerã ejõi, pino akwerã ejõi.

WASEI WAA ARÃ OKWA

Wasei omypy remẽ omõsã'ãga kwaraypy okwa ta iko ma'ẽ, amõ omy myterã arã, ajapaire wasei iwa ypy, mokope o'uypy iwarã kõ, amã iwa myterã arã okwa, amõ iwa myterã arã okwa. O'u wasei iwa'arã me maekõ: tokãna, arara, marai, sãwe'ẽ, kurikuri, kyro, tokãmiti, arara marãkãna, wyname, wãrao waisã iwarã kõ

IWAPA WASEI ARÃ OKWA

Wasei iwapa remẽ kwaraypy ee'e ky'y, ajawyi oje'ẽ ta wasei maraka ky'y, wasei jarã omaraka omoapepu ky'y, kwaray arã omõsã'ãga, e'i imarari: sarara! sarara! E'i oje'e wasei maraka õjẽ'ẽ.

ÕJË'Ë KWARAY KUWAPA KÕ

Eju jimi'a ypy õjẽ'ẽ, ojimi'a oopy, ma'e pe eju eu awitawi yva re ojãmurutu jaytata vote ajamõ e'i õjẽ'ẽ ipi: tiiiiiii, e'i oje'e ipi.

Ajapaire oje'e ta tovijã kõ ky'y awitawi:

Tõritõri - awi te kwaray me õjẽ'ẽ maekõ rovijã rõmõ ekoi ipi, kwaray mytëry pa ky'y reme awi oje'ẽ ipi, ajapaire riõriõ oje'ẽ teve kwaray pẽ ipi, ma'e japẽ riõriõ eu, riõ riõ riõ! e'i oje'ẽ ipi, amõ syãinã oje'ẽ teve ijakatu kõ, ovo rupite awi oje'ẽ, syãinã syãinã ! e'i oje'ẽ ajawyi syãinã eu ijupe, amõ sũmẽi eu ve kwaray jarã mõ pẽ, e'i oje'ẽ sũmẽi sũmẽi!, ajawyi aepo eu ijupe, amõ jyyrãi eu ve oje'ẽ kwaray kuwa ma'ẽ pe, e'i oje'ẽ jyyrãi! jyyrãi ! e'i ipi, amõ akusi pytakara oje'ẽ teve ipi.

KWARAY PA TARAY REMEWARÃ

Kwaray mytery pa okwa ky'y reme awi kõ aka'u pa tesõ karary rẽ kupa, ajawyi ojavuka tesõ õjẽ'ẽ kupa ipi, ojirokui tesõ teve yvy pẽ kupa oka'u pa kupa wyi, ojiroporai etẽ kupa, ma'e jawyi opatã tesõ kwaray ky'y ajawyi ojiroporai kupa.

Kejõ oka'u pa maekõ awitawi: tõritõri ojiga tẽ ipi, riõriõ ojiga teve, eju jimi'a ojimi'a opy te ipi, syãinã ojiga teve ipi, sũmẽi ojiga jyyrãi reve kwaray pa'arã okwa remẽ.

Yremyry kyty amē ojimoayo kupa ky'y, ameitōkō noje'ēywe'ēi kupa ipi, ma'e jawyi opa yremyrykyty pira mōwa yye'e kyty kupa, ajaire karary kurerā gā o'u ōvāe kupa, ajawyi pe'ipe'i gā te ōjē'ē kupa ipi, tōritōri gā ōjē'ē ky'y upa ipi.

KWARAY KUWAPA

Kwaray jarā kō rupi tē jakuwa kwaray ipi, amē jane'arā te sikaepo ojimote remetē nōjē'ē 'āi kwaray jarā kō ipi, a'e rupi jakuwa manotā jane'arā ma'ē, nuve 'āi koo kō ipi, nuve 'āi temitā kō, tekoe'āa tē okwa tā amē ky'y, yy kō osikā tā amē ipi, aja rewarāo simōsā'āga te kwaray arā ipi awitawi:

Kwaraypy arā

Kwaray mytery arā

Yremyry kyty arā.

Mōkō pejō korijō kwaray arā, amē awi wapyra oo reme ojikuwa tā jane'arā ojimote tā ma'ē.

IJA MA'Ē REWARĀ

Ajama'e kwaray te oje'ē kwaray pe maekō jarā romō, awitawi tōritōri jarā rōmō, syāinā jarā romō, sūmei jarā romō, jyyrāi jarā romō, akusi pytakara jarā romō, sirarā jarā romō, wasei maraka jarā romō.

Mokōpejō ija maekō, kwaray pete ijarā ovamotarai tōjē'ē ipi, amō kwaray mowapa romō teve ōjē'ē ipi, amō ojiga te kwaray pe ipi, ojiga te oupe kupa ipi, amō oka'u teve kupa oupe, amō oporai teve kupa ipi

AYVUKWERĀ

Karamoe remē je kwaray puku tē tui, nokyi je amanā moma'ekwerā kō opawasu, janepyy kō ve opawasu, amyawasu arā okwa, amō ywarā wasuwa okwa teve, pe'i korijō te taivigwerā ojimokatupa vyvkae okwata reme ve, wemi'ō vanā kō oma'e pa tatui upu, awitawi meju, koaky, pira ku'i amō yy kō omoaty pa tatui upa, amō jyy retā tetesō je oinu oupe, amō ojimitā teve āmāteje, awitawi takōme pako janejarā remitā teje otā.

OMA'E TATAWASU WYI MA'E

Tapi'irā pamy je opete itykwa, amō taraku'ajyry otykwa teve, amō oinō teve moma'e ra'āga kō awitawi: uru rā'āga, masakara rā'āga, amō tukuruve rā'āga, amō waivi ra'āga, awiāwikō oinō jane taivigwerā, amō awiāwi kō weroike pakatu wetā pe imokatu, ajapaire siky'y jane taivigwerā oike ojapyaka wetā pupe upa, ajapaire je kuipesō je tatawasu ekoi ky'y, tyvyte tesō je vyvkae iko, ame ipō taivigwerā ojiāpāi wapōrō iwyyi, ajapaire ojiokena yyy pari pupe ky'y tata wyi, amō omopepei tapi'irā pamy rykwerā wetā re erokwa, ajaire je ovāema tatawasu ky'y reme okenae'e je wetā ky'y, ajawi je uepe tatawasu etā re, wasa teje okwa yyy retā te wyi nokai etā.

YVYKAE PAIRE REMEWARĀ

Vyvkae paire pātō muku je okwa, nikō'ei je ajawyi je taivigwerā remi'ōvanā opatā je ky'y awitawi: meju, koaky, yy, piraku'i, ajaire je oka tesō je wetā omajā arā re nikō'eāive je upa, aja rewarā mō je weima rā'āga kō omoe mōe okarā pe inō, awtitawi masakara rā'āga, tukuruve rā'āga, uru rā'āga, omōgeta je weima rā'āga kō, e'i weima mōgeta py'aje tikō'e, ajaire ojiupi wetā pe ojapyaka upa, ajaire sa'u je masakara rā'āga je ōjē'ē, masakara kō'e roo ōjē'ē, ajapaire je uru rā'āga kwe je ōjē'ē, korovaro, korovaro e'i je ōjē'ē, ajapaire tukuruve rā'āga kwe je ōjē'ē, tuuu, tuuu e'i je oje'e, ajapaire je iko'e ma ky'y age'e rōwā paire, owema tesō ka'a kō okaipa maekō remete tesō ikō'e ky'y

TAWATŌ MITI JĒ'Ē

Kwaray ypy remetē tawatō miti ōjē'ē ipi, āwī rupi tē ōmōsā'āga kwaray kupa, kwaray jarā ōjē'ēma remeve ojimoayo ipi. Pē'ītē tawatō miti ōjē'ē iko, nōjē'ē tē'ītēi iko ipi, kwaray py kōrijōtē omome'u ipi. Amō mijarā kō kaa arā kōrijōtē omojikuwa ōjē'ē remē ipi, āwī rupi tamō kō okuwa mijarā kō kaa arā. Ajāmā'ē nōjē'ēi āmānā mē ipi, āwī rupi teve tamō kō wesa koo'y kō, amē tawatō miti nōjē'ēi remē, nikwaray'āi veipā'ā e'i kupa. Tena āmānerā rupi pē'ī pē'ī tē ōjē'ē ipi, ka'a wasu rupi amē ojavuka ipi. Ajāmā'ē tawatō mitiga tē, kejāvōi gātē, vyvu gātē ōjē'ē ipi, amō nowyjiyi teve vyvu ipi. Ajāmā'ē tawato miti iviriri katu, amō iposi'a suky katu teve, ajāmā'ē vyrakwerā tē tawatō miti.

Tawatō miti o’u wyrakwerā kō o’u iko ipi, panā o’u amō jasinā o’u teve iko. Amō tawatō miti yvyra rākā retē oke ipi, yvyte’e rowā oke ipi. Kwaray ypy remē tawatō miti ojikuwa ipi, nojikuwai āmānā mē ipi, ajarewarāmō tamō kō ojapyaka jē ee iko kupa. Tawatō miti ōjē’ē remē tamō kō ojikōtēvē tēsō koo’y resa kupa, mamigyty koo’y remē ywesō. Tawatō miti ōjē’ē ypy remeve tamō kō weka koo’y kō iko, a’evotē age’e remē oroiko.

Kwaray ypy tārā mētē tawatō miti ōjē’ē ipi, kwaray ypy tā mā’ē ōmōsā’ā, amō tajau vāea omome’u teve ipi. Ajapaire ōvāema tajau remē, apykyrerā ōjē’ē upa ipi, amō tawatō pānē omome’u ve kwaray ypy tā mā’ē ipi, ji’ive kōrijōtē ōjē’ē ipi.

Tawatō miti tajau rapykyrerā wāpirō iko, maipeipe tē oo ōjē’ē iko, kwaray ōmōsā’āga iko. Tawatō miti ta’y ka’ai pupe tē, kwaray pētē ta’y amō āmānā mē ta’y teve ipi, ajāmā’ē py’apy’ajē rowā ta’y ipi. Āmānā mē tawatō ōjē’ē teve ipi, arakatu ōmōsā’ā, ōjē’ē maire arakatu, nokyi āmānā ipi. Tawatō pānē o’u uwa pirā, teju amō juwe, ma’e jawyi tē tawatō pānē eu ijupe, ne’i katui ojiporaka iko.

TAWATŌ MITI REKO

Itetē te tawatō miti, wyrakwerā wyi, amō kejāvoiga teve ipi. Ojiporaka te iwa ipi, amō ojiporaka teve wa’yry kō pota mō ipi. Ajama’e wyrakwerā te ajamō.

Karamoe reme tawatō miti mirā vote mijā, raparā pupe te ojiporaka ipi, ipōāpe raparā te mijā, ajawyi age’e reme opōāpe pupe te ojiporaka iko.

Amōgeta ikuwaparā kō reme e’i, age’e reme ōjē’ē je tawatō miti kwaraypy pe ipi, ajama’e ojimote miti noje’eywe’ei kwaraypy pe ipi, ōjē’ē miti kōrijō opi ipi, ma’e jawyi ojimote jane’arā rewarā mō, nikatui karaikō wereko arā omowai ity moma’e kō reinōa re amō, oity pypyipa teve ka’a kō ajawyi ojimote eje jane’arā ipi.

Amoywyjepa ekareta ky’y

Ije amoma ejimo’ea re ky’y, ma’e re ajikareta kusiwa awitawi: tawatō miti rewarā re, awyjepa amōgeta ikuwaparā kō, tena tena rupi aata ikuwaparā kō mogeta aiko, eremikuwae’ā omome’u takuwa kupa, ejimo’ea rupite akuwa kwaraypy omōsā’āga maekō, age’esi ojikuwatā eremikusiwarerā rupi kwaraypy kuwapa kareta pupe ky’y.

Tōtiākāsere

Akitu Waiāpi

Imomewa

Ije ererā pē Akitu Waiāpi eu, ije janereko rē ajimo'e mā'ē amō ka'a rē, amō aposiko teve organização Conselho das Aldeia Wajāpi - Apina pupe. Amō conselheiro Mosaico da Amazônia Oriental pupe aposiko teve. Ije ererekwapa ererekwarā rerā pē Sykyry Waiāpi eu, uve 4 eākarā gwerā kō, erā kō: Suelika Waiāpi, Max Waiāpi, Nākā Waiāpi, Makejo Waiāpi, Digō Waiāpi amō Gustavo Waiāpi. Ije esaky Aramirā taa pē, ma'e remē esaky 24/09/93 remē. Amō amoawyjepa ve ejimo'ea SOMEI pupe.

Imomovyvya

Karamoe remē jē tamō kō uve kwaray kuwapa, a'e pē ājā kwarapy pē warā e'u, tōtiākāsere eu ajamā'ē ijupe. Ajamā'ē kwarapy kōrijō tē okuwa, nokuwai āmānā kyrypy ipi. Ajamā'ē uve teve itetejē kwaray kuwaparā kō āwītōwī: kyto kō, wyra kwerā kō, mijarā kō, āwīāwī kō okuwa kwarapy tāmā'ē amō āmānā kyrypy tāmā'ē wai teve okuwa. Ajawyi tōtiākāsere rōmō'ī rōwā okuwa kwarapy. Ajawyi miratuwerā kō amogeta remē itetejē omovyvy kupa, ovovo rupi teve omovyvy kupa. Amō nakuwai tōtiākāsere ipō ojimōtōjē'ē ipi a'e tite, ajamā'ē a'e rōwā, tōtiākāsere reima tē ojimōtojē'ē iko ijapytearyvo ipi. Amō ma'e nakuwai mijā myaa kyty ōjē'ē okwa mā'ē teipō a'e tite, ajaire miratuwerā kō omome'u katu taenu, amē tē akuwa ky'y. Amō ma'e kōrijō tē apota akuwa ky'y āwītōwī tōtī nōmānōi pō ipi, karamoe warā ve pō ekoi a'e apota akuwa.

Janejapyaka

Apota akuwa tōtiākāsere rewarā tamō kō wyi amō sa'i kō wyi, ajawyi taa taa rupi ajikareta kusiwa ee. Amō apota ve akuwa tōtiākāsere ōmānō ve pō ipi mā'ē. Miratuwerā tāvigwerā kuwaparā: Waiwīgatu, Ororiwa, Marāte.

A'evō ipō

Age'e remē tōti nokwaywe'ei, ma'e jawyi maevo nojikwai eima wyi maevo, amō naopi'ai eima ipi wyi maevo.

Ayvu jamē'ē miratuwerā kō pē mā'e

1. Manyvosō ajamā'ē tōti?
2. Mape ajamā'ē ekoi?
3. Mano wereko tāvigwerā ikuwa etā?
4. Mano wereko ijuka pira?
5. Opi'a pajamā'ē tōtiākāsere rima ipi?
6. Nomānōi pō tōtiākāsere ipi?
7. Yvyjinō mewarā ve pō tōtiākāsere?

IMOME'U KATUWA

Karamoe remē tamō kō tōtiākāsere rupi tejē okuwa kwaraypy tā mā'ē. Kejē wereko ikuwa kupa, karuve ōjē'ē okwa iwryy kō rupi, ke'e'i jē ōjē'ē *tīti tīti!! ākāsere* e'i jē ōjē'ē okwa. Mya kyty tē ajamā'ē ōjē'ē oo, kwaray puku tarāmē jē ōje'e puku oo, amō ōjē'ē romō jē teve oo mya kyty. Nikwaray puku'āi remē jē ōjē'ē kē'ratu tē ipi, amō nikwaray puku'āi remē teve jē yapyry kyty wyi te ōjē'ē ovyjy uu.

Amō āmanā kyrypy tēsī ajamā'ē tōti nōmōsa'āgai ipi, kwaraypy kōrijōtē okuwa. Amō wemimōkā'ē romō teve jē tōtī okwa, mya kyty. Kwaray pētē jē yy osyryy ijupe, ajawyi niwasui pira juka. Ajaire wemimōkā'ē paire ojivy okwa, wena kyty. Ma'e jē ōmōkā'ē erojivy tare'yry, paku, waraku, jakare, pirāe, amō suruvi. A'e kōrijōtē ōmōkā'ē erojivy. Mijarā amē no'ui ipi. Kē'ī rowā jē oo pāranā gyty tē oo ojimiwa iko, a'e rupi emi'ōkāgwe yvatevate romō iko yyuvu rupi.

Mukuru uvu rupi

Jary uvu rupi

Parijaka uvu rupi

Nipuku uvu rupi

Pirima'yty uvu rupi

Amō karamoe remē jē tāivī gwerā ōmā'ē tōtiākāsere renaa rē mijā, ka'ape pupe jē ekoi amō takuru kwarā pupe tē ojimoena. Amō age'e remē nōmāeytyi tōtiākāsere rē, karamoe remē tāivigwerā kō ōmā'ē'ee mijā, kajamaku'i tējē omogy ereko, ajawyi nojikuwai iko.

Ājā tējē ajamā'ē tōtiākāsere, ijākāsī tē ajamā'ē, yvyu gātē vejē, mirā votē ajamā'ē. Ajamā'ē ājā rōwā jē ōjē'ē ipi, eima tējē ōjē'ē iko ijapyte'aryvo. Amō eima pētējē tōtiākāsere eu, ijarā pē amē tōtī eu. Amō ijākā avururu tē ajamā'ē tōtī rima, isuky ray jē eima.

Amō eima oveve oo ijapyte aryvo wyi remē tē aryvo ōjē'ē iko eima ipi. Weka tite tējē weima oveve oo remē. Ajaire kāramō rire jē wesa era ipi. Amō nōmā'ēytyi ajamā'ē tōtiākāsere, nojikuwai iko, paje kōrijōtē ōmā'ē ee ipi, mirātepe'ytē nōmā'ēi ee. Eima rē kōrijōte mā'eō ipi, ajamā'ē ijarā oity remē kōrijōtē mā'ēō ee ipi. Ijarā eve ekoi remē nōmāeytyi ee ipi.

Ajawyi karamoe remē āwī rupi tējē tamō kō okuwa kwaraypy tamā'ē, ajawyi amē ve tamō kō ojimokatu okoyata kupa ipi. Amō tōtī ōjē'ē kē'ratu tē oo mya kyty remē tē tamō kō koo wasu ōinō, okuwa pa kwaray puku tā mā'ē. Amē ōjē'ē puku oo yapyry kyty remē koo ra'yry gātē ōinō kupa. Age'e remē ivo teve, tōtī okwa remē ve jimokatu kooyata ipi. Ajamā'ē āage'e remē nokway we'ei tōtiākāsere, amō kwaray jarā kō nōjē'ēi ywe'ei teve, arā ojimote wyi. Ajawyi age'e remē waypete sa'u jakuwa kwaraypy tamā'ē, amō kwaray puku tamā'ē. Na'evoi karamoe remē okwa tējē tōtiākāsere mijā, nojavyāi kwaraypy tamā'ē, amō kwaray jarā kō ivokatu jōme teve kwaraypy pē ōjē'ē mijā, age'e remē nivoywe'ei kwaraypy ōmōsā'āga moma'ekwerā kō, arā ojimote wyi.

Opi'a ve tōti rima ipi, ka'a pee pupe tē opi'a ipi, ajamā'ē jay jawe jawe rowā opi'a ipi. Kwaray jawewe tē opi'a ipi. Ma'e jawyi naopia'i jay jawe jawe, ijarā weroatai tē wyi. Amō opi'a tārā mē ojisyry rā'ī ojarā wyi ipi, ajaire omojapa remē uu ipijarā mō era ipi. Amō nōmānoi tōtī ipi, karamoe warāve ekoi. Amō nitāivī ve tōtī ipi, amō eima nōmānoi teve. Weima reve ojimi'u ipi, pira o'u amō jakare o'u teve.

Imoawyjepa

Ije amoawyjepa ejimoea tōtiākāsere rewarā, moapy ikuwaparā kō amogeta tomome'u katu tōtiākāsere rewarā ije. Āwītōwī: sa'i Wāivikatu, tamō Ororiwa, tamō Marāte, āwīāwī kō amogeta jypy remē ikuwa. Nakuwai mijā tōtiākāsere rewarā. Amō ovovo rupitē miratuwerā kō omovyvy wemikuwa taenu.

- Āwītōwī mape pō oke ipi mā'ē;

- Amō opi'a ve pō ipi eima mā'ē;

- Amō ōmānō ve pō ipi mā'ē;

- Aepo e'i kōrijōtē miratuwerā kō imomovyvy taenu.

A'ykae rewarā

Tuwai Waiāpi

Jimome'ua

Ije ererā pē Tuwai Wajāpi eu, ije teko rē ajimo'e aiko mā'ē amō ka'a rē. Itetejē ajimo'e aiko āwitōwī arā ojimotetā iko mā'ē rē, ajawyi itetejē ajimo'e aiko. Ije saky Pypyiny tenaa pē dia 15 de maio de 1993 remē. Ererekwapa mā'ē tē ije, eākarā gwerā kō 6 romō kupa.

Imomewa

Aramirā tenaa pē uve jimo'ea 27 teko rē ojimo'e māekō, amō ka'a rē ojimo'e māekō pē (Agentes Socioambientais Wajāpi). Arā ojimote iko mā'ē rē orojimo'e oroiko, ajamā'ē orevorevotē oroesa orejimo'ea'y kō, jōvijāgwerā kō amogeta aiko tenaa tenaa rupi, āwītōwī a'y kae ōmōsā'ā arā mā'ē rē.

Jakuwa era jimo'ea pupe erōvāe

Apota akuwa miratuwerā kō wyi amō sa'i kō wyi a'ykae rewarā, mono remē pō ōjē'ē mā'ē rewarā.

A'e vo maevo

Age'e remē yvyra maevo a'ykae wero'a ijapisipa, amō janeteve siapisipa age'e remē, amō tamō kō teve karamoe remē wapisipa, ajawyi a'ykae nojikuwai age'e remē.

Imovyvya

1. Mono'i pō kwaray kuwa a'ykae?
2. Mono rewarāmo pō a'ykae okuwa eju ōwē mā'ē ipi?
3. Amō eju ōwē remē kōrijōtē pō a'ykae ōjē'ē ipi?
4. Ōjē'ē vepō mōrāwānā mō a'ykae ipi?

Jovijāqwerā kō amogeta a'ykae rewarā re:

Kapera, Jeremanā, Marāte, Ajāreaty

KAPERĀ WAIĀPI REMIKUWA A'YKAE ŌJĒ'Ē KWARAPPY PĒ REMĒ MĀ'Ē REWARĀ

Kwarappy remē tē a'ykae ōjē'ē ipi, kwaray ōmōsā'āga ipi. Ajawyi tamō kō āwī jē'ēa rupi tē kwaray okuwa ipi, amō nōjē'ē tē'ītēi ipi. Kwaray pētē katu ōjē'ē ipi, āmānā mē nōjē'ēi ipi. Amō kwaray mytery pē nōjē'ēi ipi, amō kwaray opa tārāmē nōjē'ēi ipi. Mōrāwānā remē tē a'ykae ōjē'ē āmānā mē ipi, a'e rupi tē tamō kō okuwa mōrāwānā. Maranai omome'u ōjē'ē remē ipi. Amō joapirimorā eu teve ijupe, ma'e jawyi tē joapirimorā eu ijupe, karamoe remē jē ijarā e'i ijupe ejo ejimojanypa a'ykae e'i jē ijupe. Amē jē noi a'ykae, amō kō pē kōrijō jē e'i, ojikoaku tē a'ykae upa ērē iko evāe nē e'i jē jariki pē. Āmē jē e'i jariki ōvāe imemy joapirimorā upa e'i jē amō kō pē, ajawyi tē age'e remē a'y kae pē joapirimorā eu ijupe. Amō karamoe remē jē o'a wape kaipa mō ojawi romō iko tata pupe, a'e age'e remē ojikuwa jē ijape rē tēsā'āga jē iko.

Amō ikatuway pesquisa ainō a'ykae jē'ē rewarā rē, miratuwerā kō amogeta tomome'u ije takuwa, amō kōnomiokyrerā tojimo'e ekareta rē, tokuwa ve kupa. Ma'e jawyi mōa'ā rowā konomiokyrerā kō nokuwai tamō remikuwa – moma'e ma'e pō kwaray ōmōsā'āga ipi mā'ē, itete jē moma'e kwerā kō ōmōsā'āga kwaray ipi, ajawyi konomiokyrerā kō tomogeta ikuwa āā eremikusiwarerā kō enu ipi, amē tē okuwa tā kupa.

JEREMANĀ WAIĀPI REMIKUWA A'YKAE JĒ'Ē REWARĀ

A'y kae ōjē'ē kwarappy pē ipi, ajamā'ē tamō kō eju e'i teve ijupe ipi, yva rē ojiape upa ipi. Jaytata vo yva rē ojiape upa ipi, ajawyi a'ykae ōjē'ē eju pē tomote a'ykae rova, okuwa kwaray kē'ē okwa mā'ē. Ajawyi ōjē'ē imojikuwapa mō, nomotei ōjē'ē ipi, kwarappy remē tējē ōjē'ē ipi. A'e rupi tamō kō okuwa kwarappy tāmā'ē ipi. Amō jariki e'i ijupe nikatu miti nerova e'i a'ykae pē, amē a'y kae e'i ijariki pē, age'e jōtē erova nikatui mokoi eju omotetā erova e'i jē. Kwaray pē omotetā erova e'i jē a'ykae jariki pē, amē enekwe nerova nikatu'āi e'i a'ykae jariki pē.

Amō uve a'ywasu eu ijupe mā'ē, a'e itetē amē a'ykae wyi, a'ykae amē amō rupi tē iwyi. Omome'u ve a'ykae ōjē'ēa pupe mōrāwānā ipi, ōjē'ē karu remē mōrāwānā tē e'i tamō kō. Ajawyi mōrijōtē ōjē'ē ipi, jī'ive tē ōjē'ē amō pya ōjē'ē teve ipi, tekorānā omome'u teve mirā kō pē ipi.

MARATĒ WAIĀPI AYWUKWERĀ

A'ykae ōjē'ē eju ōwē remē kōrijōtē ipi, āmānā mē a'ykae ōjē'ē ve, ijasy arā mē ōjē'ē ōmenā reka. Amō, jaytata ōwē remē kōrijōtē a'ykae ōjē'ē ipi, jaytata peve eju eu, ajawyi eju ōwē remē romō'ī rowā a'ykae ōjē'ē ipi. Amō a'ykae imemy remē ōjē'ē teve ipi.

AJĀREATY WAIĀPI AYWUKWERĀ

Kwarappy remē kōrijōtē a'ykae ōjē'ē ipi, ajawyi āmānā mē a'ykae nōjē'ēi ipi. Ijarā tēamā karamoe remē e'i ijupe, ējē'ēikō kwaray tā mā'ē teremōsā'āga e'i ijupe, ajawyi a'e rupi katu kwaray okuwa. Jaytata pētē eju eu, mōrijō ajamā'ē eju, ajawyi eju ōwē remē kōrijōtē a'ykae ōjē'ē ipi.

Amō, nija'ui mō eju remipokou wasei ipi, apijarā wāivī wera upa remē japokou ejē. Ajarewarāmō nija'ui jimo'yjē eju remipokou wasei ipi.

Nija'ui mō a'ykae pিরerā ipi, apijarā jē nijuruē'ēi meju siri wē'ē su'u remē, ajawyi kōjamuku kyrerā kō amō konomiokyrerā kō no'ui a'ykae pিরerā.

A'Y KAE REWARĀ

Kwaraypy pētē a'y kae ōjē'ē, kwaraypy mojikuwapa romō ipi. Āwī rupi tē jakuwa kwaraypy tā remē, amō eju ōwē remē tē ōjē'ē a'y kae ipi. Ajawyi nōjē'ē tē'ītēi a'y kae ipi, age'e remē nōjē'ēi a'y kae kwaraypy remē ky'y. Arā ojimote wyi nōjē'ēi a'y kae ky'y. Pē'ī pē'ī tē a'y kae imemy wyi nojikwa ywe'ei, amō japisipa teve rewarā mō mā nōjē'ē'āi a'y kae ky'y.

Karamoe remē jē a'y kae o'a okaipa ojawi romō iko, aekwerā age'e remē uve jē iko ijape rē. Amō a'y kae ja'yrrerā nojukai ipi, apijarā nojimovijai ja'yry, amō itāivī teve oja'yry reve.

Ajawyi miratuwerā tē ojuka a'y kae ipi, amō ja'yry isakyry remē nijajukai ipi. Apijarā ja'y sakyrerā noatai ajaire ojimovijapa remē.

Amō nijamovyi teve ja'yry janeape rē, ojai amē a'y kae, apijarā noatai teve ja'y sakyrerā. Amō a'ykae javo tāramē nojatyka ytyi ijavo, nojiavoi amē ipi.

Amoawyjepa eposikoa a'ykae rewarā

Amoawyjepa jovijā gwerā kō ayvu kwerā a'ykae rewarā, ajawyi akuwa ejimo'ea pupe wyi āwītōwī, kwaray ōmōsāga a'ykae jē'ē ipi mā'ē, kwaraypy pētē katu ōjē'ē, amō āmānā mē nōjē'ēi. Ka'aro tē o'u ipi, tarayka ipirā ppy remē ika ipi a'ykae, amō eju ōmōsā'āga ve kwaraypy ipi, jay tata pētē eju eu ajamā'ē. Ajawyi a'ykae nōjē'ē tē'ītēi ipi, amō a'y kae ka'ai pupe tē oke ipi. Ajawyi waype tē jaesa ipi, amō arā pētē jaesa a'ykae ipi, āwī kō kōrijōtē ōjē'ē mijarā romō kwaray pē. Nuvei amō mijarā ōjē'ē kwaray mojikuwapa romō mā'ē, āwī kō akuwa ejimo'ea pupe wyi.

Kwaray jarã rewarã

Jakyri Waiãpi

Ejimomewa

Ije ererã pẽ Jakyri Waiãpi eu, tenaa Rio Felicio pẽ esaky, age'e remẽ ije 35 kwaray romõ aiko. Ererekwapa mã'ẽ tẽ ije, kejõ uve eakãrã werã 6 romõ. Epapa rerã pẽ Parikura Waiãpi eu, êmãmã rerã pẽ Kamere Waiãpi eu. Ije ajimoena tenaa Taperyva pẽ, uve morijõ erenaa Mogywry eu erẽna pẽ. Técnico do meio ambiente rẽ ajimo'e teve, amõ curso agente socioambiental pupe ajimo'e teve. Iepé kõ emo'e formação ASA pupe. Amõ SOMEI (Sistema de Organização Modular do Ensino indígena) pupe ajimo'e ve Escola Indigena Estadual Aramirã mẽ, wajãpi yvy pupe. ãwĩ pupe ajimo'e tarã mẽ wajãpi kareta jarã kõ ypy emo'e Wajãpi ayvu rẽ. Erã kõ: professor Viseni Waiãpi amõ Sekĩ Waiãpi.

Imovyva

Tenaa Aramirã mẽ uve jimo'ea remẽ, 27 janereko rẽ amõ ka'a rẽ ojimo'e mãekõ ojimo'e, amẽ wesaesa ojimo'ea'yrã kõ kupa. Amẽ ije aesa ve ejimo'ea'yrã kwaray jarã rewarã. Tenaa Taperyva pẽ amogeta pẽ'ĩ jovijã mõ tamõ Tapajonã, itetejẽ omovyvy taenu kwaray jarã kõ rewarã. Amõ amogeta ve tamõ Ororiwa Mogywry tenaa pẽ kwaray jarã rẽ teve.

Takuwa moma'e mõ mã'ẽ rewarã

Apota akuwa tamõ kõ wyi, amõ sa'i kõ wyi kwaray jarã rewarã. Ajawyi aji kareta kusiwa tã kwaray jarã rewarã rẽ.

A'evoi põ

Nojẽ'ei maevo kwaray jarã kõ age'e remẽ kwaray pẽ ky'y. Ojimetee maevo i'arã ajawyi maevo ãwĩvo.

Miratuwerã rerã kõ

Ororiwa, Tapajonã, Ripe

Eayvurã tamõ kõ pewarã

1. Mono remẽ kwaray jarã wãpãrõ õjẽ'ẽ ipi?
2. Õjẽ'ẽ gatu kwaray jarã age'e remẽ?
3. Mono rewarã mõ kwaray jarã nojẽ'ei age'e remẽ?
4. Karamoe remẽ kwaray jarã kõ õjẽ'ẽ gatu põ mijã?
5. Mono remẽ kwaray jarã ojimomi ojẽ'ẽ ipi?

IMOME'U KATUA

Kwaraypy pē ōjē'ē māekō:

- Namu'a reakasa
- Tōri tōrī
- Rīorī
- Syry
- Pokopoko
- Pokopoko'i
- Ejujimi'a

Awīāwī kō ōjē'ē kwaraypy pē ipi. Awīāwī kō rupi jakuwa kwaraypy tārāmē.

- Syry ōjē'ē yy mosyrya mō ipi.
- Pokopoko kwaray mytery pētē ōjē'ē. *Pokopoko, kooo!!!* e'i ōjē'ē.
- Pokopoko'i kwaray mytery pē teve ōjē'ē.

Awī rupi karamoe remē tamō kō okuwa kwaraypy tā mā'ē ipi.

Kwaray pē ikatuway japosiko, koo jainō amō nou teve yvy popy rupi jimoenaa ipi. Kwaray pē nokyi āmānā, amō'a'arā pētē oky āmānā ipi, noerokwasī oky.

Ejujimi'a kō ojimomi pa ōjē'ē kwaray pa tārāmē. Āmānā mē kwaray jarā kō nōjē'ēi ky'y, kwaray pē kōrijō tē ōjē'ē ipi.

ARĀ OJIMOTE

Age'e remē arā ojimote ky'y, kwaray jarā kō nōjē'ēi ywe'ei ky'y, āmānā omoteite kwaray jarā kō wyi, ajawyi nōjē'ē ywe'ei kwaray jarā ky'y, werokwasī oky āmānā ajawyi kwaray jarā ojimomipa. Āmānā omoteitete kwaray jarā, janeve janemoteitete, ajawyi tyavorā okwa amō tenaa tenaa rupi, nokai koo kō okwa. Ajamā'ē karamoe remē, janejarā e'i jane tāivi gwerā kō pē, yvy apy tārāmē tyavorā okwa tā e'i. Ajawyi kāramō ramō nikwaray'āi ky'y, amē jajimonyi tā ky'y, amō kwaray puku taryve. Ajawyi mono nisireko'āi arā ojimote mā'ē, jane rowā arā sinō, yvy, yva, kwaray, mijarā, ka'a, pira, amō jay. Janejarā reminō werā tē moma'e tetekwerā kō. Karamoe remē ikatu arā mijā, nojimotei arā, amō nuvei teve tyavorā mijā.

Ma'e jawayi maevo arā ojimote, mapejō jē karai kō oity pypyipa ka'a janeyvy popy rupi, a'e omo'arai, ajawyi nikwarayi katui ky'y.

Amō mapejō jē teve karai kō ka'a oity pypyi pa āmo wapy teve ka'a kupa. Awīāwī kō kwaray omoai ity, ōinō moma'e kō rātāsī arā moai ity. A'e teve omo'arai ipi, tikwaray ē'ā, āwītōwī japy koo remē ātasi werā omo'arai ipi, āwīvove karai kō omo'arai arā ity, moma'e kwerā kō pupe, āwītōwī carro, celular kō rātāsī kō, wāi sō oo.

Age'e remē pē'ī jay gatē kwaray werokwapa okwaray romō, noerai moapy jay romō. Na'evoi karamoe remē irō jay ikwaray mijā. Ajawyi age'e remē jimonyi tē awīvo remē, amō moma'eyva kō ni'ai teve age'e kwaray kuwapa mō āwītōwī: wakari'y ywesō i'a tā age'e kwaray pē mijā, kwaray mō jikuwapa romō. Amō taperyva kō ipotyry reve wero jivy āmānā, amō tamō kō pisanā e'i ijupe mā'e kwee ve tē ipoty mijā, a'eve āmānā werojivy, kwaray pē warā tē a'e mijā, amō pirima'y kō kwee ve ipotyja mijā, ipoty pō āmānā rupi ve, a'e rupi jakuwa arā ojimotee mā'ē.

Imoawyjepa

Ije amoawyjepa ejimoe'a kwaray jarā kō rewarā, akuwa ipupe wyi ky'y āwītōwī arā ojimote mā'ē rewarā. Age'e rēmē āmānā o'a ky'y kwaray mytery peve. Ajawyi mape nōjē'ēi āmānā pyterā rupi kwaray jarā kō.

Kwaray jarã

Kapu Waiãpi

Jimomewa

Ererã pẽ Kapu Waiãpi eu, Karapijuty tenaa pẽ aju, mōrijõ uve orerenaa a'e pẽ Watapyi eu, Inipuku a'e yy rẽ. Jane reko rẽ amõ ka'a rẽ ajimo'e mã'ẽ ije, amõ amoawyjepa ve ejimo'ea SOMEI pupe. 22/08/1996 remẽ esaky tamõ Emyra a'e rena pẽ Açaizal eu, amõ ije ererekwapa mã'ẽ tẽ, Nareni eu erekwarã rerã pẽ, morijõ uve eãkarã gwerã kõ, pẽ'ĩ apya a'e pẽ Wyrau Waiãpi eu amõ pẽ'ĩ tẽ ve wãivĩ a'e pẽ Natáilana Waiãpi.

Imomewa

Uve jypy remẽ eupe jimo'ea Aramirã tenaa pẽ, a'e pẽ uve jimo'ea renaa, a'e wryy pẽ orojimo'e, amẽ ary pẽ aesa ejimo'ea'yrã kwaray jarã rewarã.

Ma'e rewarã mõ ãã kwaray jarã kõ rẽ ajikareta kusiwa ije aiko amẽ jẽipõ, nõkajãi jane tãivĩ gwerã kõ remikuwa kõ nẽ a'e.

Amõ amẽ jẽ ipõ nisimokajãi jane reko, amõ amẽ jẽipõ kãramõ ja'yrerã ojimo'e teve ãã kareta tamõ kõ remikuwarerã kõ renẽ a'e.

Jane japyaka

Apota akuwa kwaray jarã kõ rewarã.

A'evo ipõ

Ma'e jawyi ipõ age'e remẽ ojimote arã iko a'e ije, karamoe wanã tẽ yvy ava jirowã õmã'ẽ yvy jinõ remẽ, ajawyi age'e remẽ arã ojimote iko, ãmãñã mẽ ojimote arã, amõ kwaray pẽ, ajawyi teve kwaray jarã jẽ'ẽ ojimote.

Tamõ kõ ayvu kwerã kõ:

Pajari amõ Siro

Eayvu rã kõ tamõ kõ pewarã

1. Mano eu kwaray jarã rerã kõ pẽ?
2. Mãrapijarã ypy ipi õjẽ'ẽ kwaray jarã kwaraypy pẽ?
3. Mano'i põ kwaray jarã õjẽ'ẽ ipi?
4. Mano'i põ kwaray jarã ojino karamoe remẽ?
5. Manosõ põ kwaray age'e neupe?
6. Ametõ karamoe mano'isõ kwaray ipi age'e warã wyi?
7. Mano remẽ tekaturẽ oky ãmãñã karamoe remẽ?

MIRATU WERĀ TĀIVĪ GWERĀ REMIKUWA OKUWA MĀ'Ē KWARAY JARĀ KŌ

1. Wasei maraka
2. Eju jimi'a
3. Tōrī tōrī
4. Sainā
5. Rīorī
6. Sōmēi
7. Pokopoko

Āwīāwī kō kwaraypy pē ōje'ē ypy, āwī ypy ōjē'ē ipi, ajaire ōjē'ē mytepa ky'y remē, ōjē'ē eju jimi'a, wasei warā mē.

Amō awyjepa ōjē'ē remē tōrī tōrī kwe ōjē'ē ky'y, amō Sainā amō rīorī kō ōjē'ē. Amō tōrī tōrī ajamā'ē kwaray jarā rōvijā tē, ma'e jawyi kwaraypy peve ōjē'ē ajatē kwaray mytery pē ōjē'ē, kwaray opa remē tekaturē opi ōjē'ē mō.

Amō wasei maraka kō amē emigwai tē rīorī.

Emigwai teve amō sainā, ajawyi mapejōjē kwaray jarā kō uve ipi.

Amō kwaraypy pē kwaray jarā oja ōwē ōwē oo ipi, pirujē a'evo kwaray jarā kō, amō karamoe ve janejarā ōinō kwaray jarā, kwaray jarā romō ene eiko e'i ijupe, kwaray kuwapa romō e'i.

Amō karamoe remē jane votē kwaray jarā kō, oo jē pāranā pupe pira wa kupa, jenevo kwaray jarā kō remē ve jē, ma'e remē ve jē a'evo noavu'oi ve janejarā moma'e kwerā kō remē ve a'evo ekoi kupa.

Amō aremyry kyty jē ōvāe kupa oo pira wa paire. Ajapaire jē kara kurerā gā otyñō iwa kupa, a'e rējē pē'īgā ojimopu kupa, a'e pē e'i tamō kō, pira warerā e'i kupa, a'ei tokō ipi ōjē'ē jimitā ma paire awyjepapa romō ipi.

Karamoe remē amē kwaraypy peve kwaray upa, wasei warā meve arakatu upa, amē oky pē'itagā tē āmānā, ajapaire wasei kē'ī iwapa remē tekatu tē oky āmānā. Wasei mowapa mō, amē yrevuru wasu mijē a'e pē e'i tamō kō wasei rā'ai gwerā rerokwa e'i kupa. Ajapaire kwaray tē ky'y upa, kāropā arā ojarō upa ky'y, oky pē'ī pē'ī jē ajamā'ē kwaray jarā mōrowāga romō, amō topā remē jē oja ōwē oo'oo kwaray jarā kō ipi.

A'e pē kwaray jarā apika topā e'i tamō kō, amō karamoe remē oky pē'itagā tēāmānā amō ary pē gatē oky. Noky wesōi āmānā, ajaire oky'arā mē ōpōsirō koo rē tamō kō, ajapaire okyru kē'ītatu āmānā, a'e pē e'i tamō kō mōsirōwa remi'ō pīrerā moawyrarua e'i. Karamoe remē jē mōsirōa mē tamō kō wera iwa kara, jity, amō pako. A'e ajaire emi'ō pīrerā mosiria mō kwaray tē upa.

Kwaray jarā ōjē'ē mytepa remē ve karamoe kokaita ojtāpārō upa. Amō Kwaray jarā ojimomi ērī remē ve tamō kō wapy koo karamoe remē. Ajawyi karamoe remē okai katu jōme koo kō ipi. Okai katu yvyrā kō, amō kokai paire nokyi āmānā ipi, okai tērā'ī yvyra ppykwerā kō upa. Amō ipukuu upa kokaita werā ajatē aremyry kyty.

Amō aremyry kyty ipoty pīrīma'y ipi, amō para'yvātā kō, a'e rē kwaray teve upa, pīrīma'y potyry ōpō upa amē, āmānā nokyi remē ve, amō para'y potyry ivoteve. A'esī ajapaire āmānā oky ky'y, āmānā arā tēpa amē ky'y.

- Akaju potyry rē amō i'akwerā rē tamō kō okuwa ve kwaray.
- Mynyju rē okuwa teve kwaray kupa.
- Mijarā rē ōmōsā'āga ve kwaray tamō kō.
- Ika kwaray pē māekō: taitetu, tajau, matō, pira, namu.

Āwī ika māekō rupi jamōsā'āga ve kwaray.

Age'e remē kwaray epe āmānā tē oky ējē, āmānā ywesō ikasi kwaray arā gyty, kwaray jarā kō ōjē'ē ipe āmānā pyterā rupi tē age'e remē ipi. Wasei maraka āmānā kpyterā rupi ve ōjē'ē age'e remē, amō eju jimi'a āmānā pyterā rupi teve ōjē'ē, ajawyi werokwapa tē age'e remē āmānā oky romō. Amō āmānā rupi tē age'e remē jakoya ipi, amō mōrijō jay gā age'e remē ikwaray ipi.

Amō āmānā rupi tē age'e remē jakāropā ipi.

Ma'e jawyi āmānā jepyry age'e remē ikasi kwaray arā gyty, amō age'e remē āmānā oky a'e pytererā rupi ve kwaray jarā ōjē'ē, amō mōrijō'a āmānā oky remē ve kwaray jarā opi ōjē'ē. Amō age'e remē ūrotē'a kōrijō kokaita ōjinō, a'e pupeve koo japy ipi, japy paire kō'ēmē ve āmānā oky ipi. Nokai pakatui yvyra kō remē ve oky āmānā imowepa, ajawyi age'e remē koo kō nokai katui ipi.

Amō ajawyi teve nōjē'ē we'ei kwaray jarā kō ipi.

Amō kwaray jarā ōjē'ē kuwa epe mijā ipi, āmānā tēsō oky ējē imomi.

Amō akaju age'e remē āmānā nomopirā okai teve, ma'e jawyi āmānā opoty mōpōma tosupa ti'aē'ā, mynyju nomoja okai teve āmānā.

Arā ojimote age'e remē mā'ē rewarā

Arā akāmyre iko ajawyi ojimotee oo iko, ajawyi ojimote āwītōwī moma'eyva kō.

Karamoe remē kwaray jarā kō janevo jē remeve omovyvy werā kō kupa. Eirā rē ōmōsā'āga ve kwaray tamō kō.

Karamoe ikwaray mā'ē rewarā

Karamoe remē kwaray ikatuway mijā ekonōmiokyryry mē. Kwaray puku teve, ajawysi' osikā yy kō upa, amō kwaray remē ivo teve kwaray puku mijā. Ma'e remē tekatu āmānā oky karamoe remē, akāgwerā oy'u remē, a'e rē kwaray mytery pē āmānā oky ipi. Ma'e jawyi oy'u ipi, karamoe remē i'ywarā reve oo kwaray jarā romō ajawyi.

Imome'u katuwa

Kwaraypy pē ōjē'ē ypy wasei maraka ipi, ma'e jawyi āwī ypy ōjē'ē āwī tē tovijā kō, mōrijō ajamā'ē uve tovijā a'e pē tōrī tōrī eu, āwī kō ypy ōjē'ē kwaraypy pē ajatē aremyry kyty.

Amō kō amē emigwai kō tē, kwaray mytery pētē a'e kō ōjē'ē ipi. Kwaray jarā rupi rōmō'ī rowā tamō kō ōmōsā'āga kwaray ipi, moma'eyva potyry rē, wyrakwerā kō jē'ē rē, jaytata rupi, mijarā kaa rē, pira kaa rē amō eirā ryapirā rupi ōmōsā'āga ve kwaray kupa ipi. Age'e remē āwī kō rupi jakuwa jē kwaray.

Sāinā rewarā

Sāinā kwaraypy pē teve ōjē'ē ipi, amō ojakatu ōjē'ē tōrī tōrī reve, ma'e jawyi kwaray jarā teve rewarā mō.

Riōrī rewarā

Riōrī eu kwaray jarā mō pē, a'e ōjē'ē kwaray mytyry pē ipi. *Riō, riō!!! Riō, riō!!!* e'i ōjē'ē. Ka'aro rākāmyrerā tē o'u ipi.

Wasei maraka rewarā

Wasei maraka kwaray pē ōjē'ē, amē tējē ōjē'ē nomotei ōjē'ea ipi. A'e ke'e'i ōjē'ē, *kara!!kara!! kara!!* e'i ōjē'ē. Ma'e jawyi wasei maraka eu ijupe, wasei arā mētējē ōjē'ē ipi.

Jakāsī'ī rewarā

Jakāsī'ī kwaraypy pē okoya ipi, kwaray pē amō yvyra rākā weta teve ipi. Emieta kwerā yvyra rākā ropyta kwerā pupe ja'yryrerā japokusu ipi, amō ipo'yry romō jainō teve ipi, apijarā tē nomowaypei yvyra kō itypypyi okooyapa pē.

Eju jimi'a rewarā

Eju jimi'a eu kwaray jarā pē teve a'e ōjē'ē kwaray mytery pē, a'e ōjē'ē remē kwaray tē upa ipi. Eju jimi'a i'ywa remē āmānā oky ipi, a'e pupe oy'u.

Poko poko rewarā

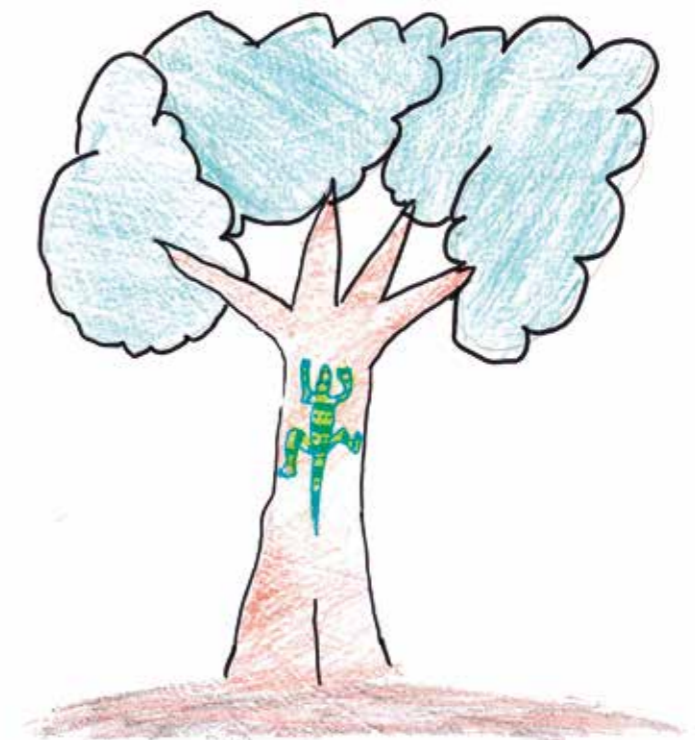

Poko poko eu kwaray jarā pē, a'e āmānā meve wetā ōinō, a'e pupe opī'a ipi. A'e ajaire kwaray pē opī'a oja, ōtarōma paire ōwē oo ōjē'ē romō ipi. A'e ke'e'i ōjē'ē, *poko poko!! poko poko!!* e'i.

Sōmēi rewarā

Sōmei kwaraypy peve ōjē'ē ipi, ka'aro rakāmyrerā o'u ipi. Kwaraypy peve jē osa ōmōwāime ipi, ajapaire okārōpā. *Sōmeiii!!!!* e'i ōjē'ē ipi.

Tōrī tōrī rewarā

Tōrī tōrī kwaray mytery pētē ōjē'ē, ma'e jawyi koo kō amē tejē japy a'e omoete, a'e itōkō e'i ōjē'ē *torī!! tōrī!!!* e'i.

Imoawjepa

Ije kwaray jarā kō rē ajikareta kusiwa aiko, a'e pupe wyi akuwa ky'y kwaray jarā rerā kō oito romō, amō kwaray jarā a'e rerā kō akuwa teve. Akuwa ikuwaparā kō wyi, āwī kō rupi tamō kō ōmōsā'āga kwaray ipi. Akuwa teve mano remē ypy pō kwaray jarā kō ōjē'ē ipi mā'ē, amō ojimomi ōjē'ē mā'ē. Itete jē uve kwaray mōsā'āga kō.

Amō akuwa ve āwī kō age'e remē ojimotoe oo iko karamoe waryvo rowā ky'y mā'ē.

Akuwa ve kwaray jarā remi'ō'y kō. Amō oka'u pa ētē remē tēsīpō kwaray jarā kō ōjē'ē kwaray pē karary rē ipi.

Kwaraypy pẽ õjẽ'ẽ mãekõ

Masakão Waiãpi

Ejimomewa

Ije ererã pẽ Masakão Waiãpi eu, esaky ma'e remẽ dia 28 de junho de 1993 remẽ, Pypyiny taa pẽ esaky. A'e rupi ajimovija aiko, ajaire Okora'yry pẽ ajimoena aiko, ajapaire Karapijuty tenaa pẽ ererekwa, Rosali eu ererekwarã rerã pẽ. Uve pẽ'ĩ erajyry Ixana eu erã pẽ, ma'e remẽ erajyry isaky dia 9 de abril de 2020 remẽ.

Ije ajimo'e 2012 remẽ SOMEI pupe, ije teko rẽ ajimo'e amõ ka'a rẽ ajimo'e mã'ẽ teve, amõ ma'e pupe aposiko conselheiro Reserva de Desenvolvimento Sustentável (RDS) pupe jövijãgwerã kõ emono a'e pupe taposiko aiko.

Imomewa

Aramirã mẽ orojimo'e 27 romõ janereko rẽ amõ ka'a rẽ ojimo'e mãekõ, amẽ oroesaesa orejimo'ea'yra kõ, ije aesa ejimo'ea'yra, tõrĩ tõrĩ jẽ'ẽ rẽ amõ yirã jẽ'ẽ rewarã rẽ. Mõrijõ jövijãgwerã amogeta ee Sirarã, Jawapini, Piriri amõ Seremete, ãwĩãwĩ kõ amogeta kwaray jarã õjẽ'ẽ mã'ẽ rẽ. Itetejẽ omovyvy taenu kupa, ma'e omovyvy taenu kupa, mãypy põ õjẽ'ẽ kwaraypy pẽ mã'ẽ amõ eve jẽ õjẽ'ẽ mã'ẽ, ãwĩtõwĩ ma'e ypy õjẽ'ẽ namu'areakasa, ajaire eju jimi'a amõ kwasasa, sãinã, riõrĩ, tõrĩ tõrĩ amõ yirã ãwĩãwĩ kõ kwaray pẽ ejẽ'ẽ e'i jövijã gwerã kõ.

Takuwa moma'e mõ rewarã eu mã'ẽ

Apota akuwa jövijã gwerã kõ wyi kwaray jarã õjẽ'ẽ ypy mã'ẽ kõ. Amõ mono'i põ kwaray jarã kõ ojinõ, amõ moma'e ma'e põ kwaray jarã okuwa mã'ẽ.

A'evo ipõ

Age'e remẽ kwaray jarã kõ nõjẽ'ẽ ywe'ei ky'y, ma'e jawyi ãmãnä oky ejẽ kwaray pẽ ipi, ijatuga tẽ õjẽ'ẽ kwaray pẽ kwaray jarã kõ ãmãnä nõmõjẽ'ẽ okai.

Eayvu'y rákõ

1. Mono'i põ kwaray jarã ojinõ?
2. Nomotei põ kwaray jarã õjẽ'ẽa?
3. Mãã kwaray jarã ypy põ õjẽ'ẽ kwaraypy pẽ?
4. Õjẽ'ẽ tẽ'itẽ põ kwaray jarã kõ?
5. Karamoe remẽ kwaray jarã õjẽ'ẽ aekwerã ve põ age'e remẽ?
6. ÕJË'Ë YPY KWARAY JARÃ KWAYPY PË MÃ'Ë

Namu'a reakasa
Eju jimi'a
Kwasasa
Sāinā
Rīōrī
Tōrī tōrī
Yirā

Tōrī tōrī

Mono'i pō tōrī tōrī ojinō karamoe remē

Karamoe remē jē tāivī gwerā paira rē tui upa, paira jē ōpī upa, orapama rōmō ōpī upa, i'ywaray jē paira rē upa. Amē jē e'i wajry pē, e'ywaray sī'ā e'i jē, ekwa yy perā tay'u e'i jē, amē jē uu pē e'i, ije na'āi papa e'i uu pē, ekwa jē ay e'ywa e'i jē tuu ijupe. Amē ajaire katu jē tajry werovija ky'y, oo jē amē ajaire tajry yy pērā, age'e rōwā jē tui tajry yy pē upa.

Ajaire tē jē werovāe ereko, ōmanō taray jē tuu ywarā pē, āā yy papa e'i tātē jē mijā, mōō e'i jē tuu oveve oo, *tōrītōrīōō!!!* e'i jē ōjē'e oo. Ojinō jē kwaray jarā mō oo, ajawyi tōrī tōrī taivī gwerā kwerā tē, āwī age'e remē kwaray pē ōjē'e iko ipi.

Tōrī tōrī rewarā

Karamoe remē jē tāivī gwerā oka'u tā upa, kuipe'e tē jē ajamā'e etarā kō oka'u tā upa, amē jē e'i etarā kō ijupe, ejoikō tere'u ipē e'i jē ijupe. Amē jē jimi'a puku opy oota kasiriwa upa, amē jē e'i wajry pē, ekwa yy perā tay'u e'i wajry pē, hōō e'i jē tajry ijupe amē. Age'e rowā oo upa yy kyty, py'a jēpō noerōvāe āi e'i pō tuu wajry pē, ajaire sa'u tajry ōvāe iko, nerupō yy sī'ā e'i wajry pē, noerui jē tajajry ijupe. Mōōoo e'i oo tuu tōrī tōrī romō, ajawyi age'e remē tāivī gwerā kwerā tē tōrī tōrī, a'e āwī age'e remē ōjē'e iko kwaray pē, āwī ypy ōjē'e ipi.

Mono'i pō tōrī tōrī iko

Tōrī tōrī tasi ypy rupi ywesō ekoi, āwī ypy pēywesō opota ojimoena ipi, ajamā'e ipokokotē tōrī tōrī retā upa, tasi ypy pē ōmōpō'ā wetā ipi. Kwaray tā remē wetā ōinō tasi ypy pē, a'e pewyi niwaypei tasi'y rupi ōwē ojiupi oo kwaray tōmōsikā upa. Ōmosikā ma kwaray remē, oja ōwē, a'e opirerā tasi ypy peve oity oo ipi, aekwery peve ipirerā ojipy upa yvyra ypy pē. Kwaray pē katu tōrī tōrī ōjē'e ipi.

Uve ve emī'ō'y kō: tōpīō o'u ipi, yapy o'u ipi, serēnā rykwerā o'u ve ipi, āmānā oky paire.

Ajaire kwaray paire ojivyjivy kwaray jarā kō oike okwarā pē aekweryvo ipi.

YIRĀ

Taivī gwerā ojinō yirā romō mā'e

Karamoe remē jē tāivī gwerā paira rē tui upa, paira jē ōpī upa, orapama romō ōpī upa, i'ywaray jē paira rē upa. Amē jē e'i wajry pē e'ywaray sī'ā e'ijē, ekwa yy perā tay'u, amē jē uu pē, ije naa āi papa e'i uu pē, ekwa jē ay e'ywa e'i jē tuu ijupe. Amē ajaire katu jē tajry werovija ky'y, ōjē amē ajaire tajry yypērā, age'e rōwā jē tui tajry yy pē upa.

Ajaire tē jē werovāe ereko, omano taray jē tuu ywarā pē, āa yy papa e'i tātē jē mijā, mōō ije tuu oveve oo, yiriririri! e'i jē ōjē'e oo. Ojinō jē kwaray jarā mō oo, ajawyi yirā taivī gwerā kwerā tē, āwī age'e remē kwaray pē ōjē'e iko ipi, nojē'ēi āmānā mē ipi. Ajawyi age'e remē aekwerā ve ōjē'ēa'y rupitē ōjē'e iko kwaray pē ipi.

Yirā rewarā

Yirā tasi ypy pē etā ipi amō yvyra ypy kō rupi etā teve, kwaray tāramē oja owē oo ipi, kwaraypy pē katu ōjē’ē ipi, tasi ypy peywesō wetā ōinō ipi.

Uve ve emī’ō’y kō: tōpīō o’u ipi, yapy o’u ipi, serēnā rykwerā o’u ve ipi, āmānā oky paire.

Kwaray jarā romō’ī rōwā omōsā’āga kwaray ipi. Itetejē kwaraypy mōsā’āgapa kō, āwītōwī omojikwa ve kwaray māekō, iwryy pē omome’u

Ōjē’ē kwaraypy pē māe kō	Okooya kwaraypy mā’ē	Yvyra ovykui māekō kwaray pē māe kō
Tarutaru	Jakāsi’i	Maruka
Tōtiākasere		Peyryry
Kurijā		Kwapo’y
Tawatō miti		

Karamoe remē janejarā tāivī gwerā oinō ypy yvy pyau remē, jimi’a puku rupi oinō kō imoaty. Ajapaire tāivī gwerā ojinō kwaray jarā rōmō, a’e pē tōrī tōrī eu amō yirā tāivī gwerā kwerā tē a’e kwaray pē ōjē’ē ipi, a’e rupi age’e remē jakuwa kwaraypy, kwaraypy pē tē katu ōjē’ē tōrī tōrī ipi amō yirā. Awī kō ōjē’ē kwaray pē ipi, nojavy kwaray ōjē’ē kupa ipi. Tysī amē ōjē’ē eu remē a’e pekatu ōjē’ē. Awī kō rupi jakuwa kwaraypy ipi.

Karamoe remē kwaray jarā nomomimomi ōjē’ēa kō kwaray upa remē. Awyje jē ōjē’ē upa, nokyi āmānā ijē’ē arāmē.

Kwaray upa remē āmānā nokyi kwaray moitete.

Amānā arā mē eu remē ivokatu oky āmānā.

Age’e remē kwaray pē kwaray jarā opiopi ējē ōjē’ē. Kwaray pē oky jē āmānā, vytyuwai amō topā āwī kō omoteite kwaray jarā jē’ē arā, ajawyi kwaray jarā opi opie jē ōjē’ē. Amō ārā pē nikwaray pukui amō nojē’ē pukui teve kwaray jarā kō.

Amō ārā pē jakooya epe ipi, ajaire niwasui āmānā o’a ajawyi nijaapyi koo kō ipi. Ojapy’a o’a kwaray peve, ajawyi mape remē nijapy āi koo ipi. Japy epe ve koo kō nokai etē.

Age’e remē itetē kwaray karamoe remē warā wyi.

Imoawyjepa

Amoawyjepa ejimo’ea kwaray jarā jē’ē rewarā. Akuwa ky’y kwaray jarā āwītōwī tōrī tōrī amō yirā. Moapy jōvijā gwerā kō amogeta ee Sirarā, Jawapini, Piriri amō Seremete.

Amō akuwa teve mono’i pō kwaray jarā kō ōjinō karamoe remē mā’ē, amō akuwa teve kwaray jarā remi’ō’y. Akuwa teve mono repō nikwaray we’ei mā’ē. Karai kō omowai arā ity, emā’ē wī mapejō janeipyi rupi warā karai kō amō americana kō ōkājā oo upa a’e i’arai upa, awyi teve werokwasi āmānā oky. Jay pupe oo teve americana kō, ajawyi ijarā ojimōārō moko’ē remē, ajawyi arā omowai ity, aja jawyi nikwaray we’ei age’e remē.

Panã rewarã kwaray mojikuwapa rewarã

Motã Waiãpi e Tini Waiãpi

Jimome'uwa

Ije ererã pẽ Motã Waiãpi eu, erenaa rerã pẽ Maita eu, age'e remẽ uve erenaa pyau rerã Castanhal eu, jãã mõa'ã rowã wyi aepe a'e erenaa rerã pẽ. Karamoe remẽ Taitetuwa rupi tẽ oroiko mijã ajaire, Ytuwasu pẽ orojimoena ve mijã, ajaire keve ky'y tamõ Matia wesa wena romõ 5 Minutos eu enaa rerã pẽ, 2002 remẽ ypy orojimoena a'e tenaa pẽ. Eru rerã pẽ Kaitona Waiãpi eu, mõrjõ papa rerekwarã kõ Marikau Waiãpi eu mãmã rerã pẽ, amõ mãmã miti rerã Kajamy eu. Papa ruu rerã pẽ Mikutu eu, esa'i rerã pẽ Tajã eu, ajamã'ẽ awĩ õkãja ma, tamõ reve jẽ sa'i Tajã õkãja, sa'i Tapiura jẽ gã oiko jẽ iko, mõrijõ ve erekwa tamõ mijã. Emãmã ruu rerã Matia Waiãpi eu, esa'i rerã pẽ Kanyra Waiãpi eu. 2010 remẽ aike ypy ajimo'e SOMEI pupe, ajaire amoma ejimo'ea. Ajaire Agente Socioambiental ASA pupe ajimo'epy 2015 remẽ "janereko rẽ amõ ka'a rẽ, arã rẽ teve". Amõ aposiko ve Consenheiro Local de Saúde Wajãpi pupe, amõ 2018 remẽ aposiko teve Representante Regional pupe. Amõ aposiko teve sócio da Awatac (Associação Wajãpi, Terra Ambiente e Cultura) pupe, amõ aposiko ve cineasta do Câmera 360°, Record eu teve a'e mosikowa pẽ. Age'e remẽ aposiko ve Prefeitura Pedra Branca do Amapari pupe, a'epe Coordenadoria de Políticas Públicas para Povo Indígena Wajãpi pupe Wajãpi kõ pãtãvõwarã romõ. Eãkarã werãkõ cinco apyawerã kõ, pẽ'ĩ wãivĩ, ererekwarã rerã pẽ Tini Waiãpi Mariry wanã tẽ areko Wynamea eu tuu rerã pẽ Taresa eu ijy rerã pẽ. Emomiri kõ onze romõ, ekojã kõ amẽ sete romõ kupa.

Ije rerã pẽ Tini Waiãpi, ije jane reko re ajimo'e mã'ẽ, amõ ka'a rẽ ajimo'e, emãnã rerã pẽ Motã Waiãpi eu. Morijõ uve ememyry kõ, emãnã reve tẽ aiko, Castanhal rupi tẽ oroiko, epapa rerã pẽ Wynamea eu, emãmã erã pẽ Taresa eu.

Imomewa

Aramirā taa pē uve ore jimo'ea 27 teko rē amō ka'a rē orōjimo'e māekō romō, amō arā ojimote māekō rē teve orojimō'e, karamoe warā amō age'e remē warā retē ve. Āā kwaray arā rē ōroāparō orojimo'e ypy 2015 remē. Orejimo'ea pupe wyi tē oroesaesa orejimo'ea'y kō, amō orejipy'a mogeta rupi teve, oreremitorā rupi teve. Ije aesa ejimo'eay āwitōwī: panā arā amō kwaraypy omojikuwa mā'e rē. Kejō jovijā gwerā kō amogeta, tamō Matia, amō sa'i erekwarā Kanyra, tenaa Cinco Minutos pē, amō tamō Jurara amogeta ve, amō tamō Matā, tenaa CTA pē amō tamō Seremete Waiāpi Ytape pewarā. Awikō ovovo rupi tē wemikuwa omovyvy taenu, amō takusiwa āā kareta pupe. Ajawyi orojipy'a mogeta teve ka'a rē orojimo'e māekō romō, amō jane reko rē orojimo'e māekō romō. Amō orojipy'a mogeta ywete teve āā kareta reinō taa. Ajawyi ije āā kareta pupe ainō panā rewarā, amō kwaray omojikuwa māekō rewarā. Āā kareta pupe apota akuwa wyi teve, amō apota teve janerāmoi kō ayvu kwerā amokasi āā kareta pupe. Itete jē akuwa āā kareta pupe tamokō ayvu kwerā: moma'e rē pō panā kō okwaokwa ipi kwaraypy pē maekō. Amō jane arā ojimotee kee kee jē oo iko age'e remē. Āā kareta pirujē Wajāpi kō pewarā tē ainō, kōnōmiokyrerā mokasia romō amō tojipy'a mogeta teve kupa ee, kōjāmuku kō pewarā teve, amō kāramōarā teve janepary kō pewarā. Āā rupi teve sikuwatā arā ojimotee māekō, jane rovijāwerā kō ayvukwerā tē āā ainō.

Karamoe remē ve kwaraypy pē tēamā panā kō wāpārō kwaray mojikuwapa romō, amō ojikuwa oveve romō ipi. Amō gwerā tenaa wasu rupi (okarā wasu rupi), amō okaypy rupi ipi, amō yy arā rupi, amō gwerā tuju rē owyjy teve ipi, amō āsīgā rē owyjy teve ipi. Ojimoy katu teve oveve romō panā kō ipi, oporai maevo sōtite kupa. Yo tē opi'a rā'ī ojaa ta ipi, ajapaire tē panā romō ojinō, wāi oveve romō ipi. Opi'a tārāme warakuri ro rē opi'a ipi, amō warakuri rō'ā rē, amō ovi ro rētē ve opi'a ipi, ajate omoja ipi. Amō kwaray jarā nōj'ēi remē ve tē wapārō oveve ipi, ojimowayo panā kō oveve paire tē amē kwaray jarā kō ōjē'e ipi. Amō uve teve panā tyty eu ijupe mā'e, a'e amē mōrijōtē oveve iko ipi, wetārā reve kōrijō tē ipi, nijatyi oveve romō ipi, amō itetē ve panā tyty pirā, ipirāerā tē. Āwī kō tē wetārā atyry kō okwai ipi, amō awiypy teve omojikuwa

kwaraypy ipi. Ajawyi itetējē okwai wetārā gwerā kō ipi, kwaraypy pē. Āā kō ywesō ijaty oveve romō panā tawa, amō panā arasuka. Ajamā'e panā tyty tē tōvijā kō romō ekoi, panā tawa rōvijā romō, amō panā arasuka rovijā romō. Panā arasuka pirā amē ipirāgay tē. Ajawyi orojipy'amogeta teve ka'a rē orojimo'e māekō romō, amō janereko rē orojimo'e māekō romō. Ajawyi orojipy'a mogetaywete āā kareta reinō ta. Ajawyi ije āā kareta pupe ainō panā rewarā, amō kwaray omojikuwa mā'e rewarā. Āā kareta pupe apota akuwa tamō kō ayvu kwerā wyi teve ajimō'e ee, amō apota teve janerāmoi kō ayvu kwerā amokasi āā kareta pupe. Itete jē akuwa āā kareta pupe tamō kō ayvu kwerā kō.

Apota akuwa ejimo'ea

Apota akuwa panā kwaraypy omojikuwa ma'e rewarā tamō kō wyi amō sa'i kō wyi teve, amō tamokō ayvu kwerā apota amokasi āā kareta pupe mā'e. Amō apota teve akuwa yva ovyry karamoe remē mā'e rewarā. Amē jēipō karamō uve jē tamō kō ayvukwerā nē a'e, amō janepary kwerā kō pewarā mō teve.

A'evo maevo

Maevo uve panā kō arā, oveve okwa okwa mā'e na'evoi remē naikoi panā kō.

Imovyvya

1. Kwaray pore'ā/ kwaray jarā nōjē'ēi ve remē?
2. Karamoe remē awivo tēamā pō neja'yri remē?
3. Amē pō nekōnomiokyrū mē?
4. Age'e nē tāivī remē ta'e?
5. Age'e mano e'i pō arā rē nemā'e?
6. Karamoe remē panā kō manosō pō? Janevo pō?
7. Uve pō iporaita kō karamoe remē?
8. Oporai pō panā karamoe?
9. Moma'e pupe okwa yvagā?
10. Moma'e ma'e pō panā moraita rē jamō jē'e?
11. Ava wyi pō jakuwa panā moraita?

IMOME'U KATUA

Karamoe remē janejarā tē ōinō, yvy amō yvagā, mijarā kō, amō kwaray jarā kō oinō amō panā kō. Janejarā ayvu rupi tē panā kō ōmōsā'āga kwaraypy, amō ikwaray mā'ē omojikuwa teve ijayvu rupi. Ōinō ve janejarā panā āmānā mewarā kō. Ajamā'ē nōmōsā'āgai tesi panā āmānā mē warā kwaray ipi. Ajawyi panā āmānā mē warā kō amē oveve tē'ī tē ipi. Panā kwaray pē warā kōrijō tē amē ōmōsā'āga ikwaray mā'ē ipi, ajawyi kwaray pē'ī tē kōrijō tē ojikuwa ipi. Ajawyi teve āmānā mē nojikuwai kwaray pewarā kō panā ipi. Āwī rupi tē karamoe remē jane tāivigwerā kō okuwa arā mōsā'āgapa iko kupa, amō age'e remē āwī rupi teve jakuwa ipi.

Amō tamō kō omoivyve teve takusiwa, age'e remē tē arā ojimotoe amō kwaraypy, amō panā itetē ve ōmōsā'āga kwaraypy age'e remē. Amō age'e remē teve panā kō naikoi we'ei kwaray pē. Tenaā ōmānerā rupi ywesō naikoi panā kō age'e remē. Ma'e jawyi ka'a jaitypypyi pa iwiyi, amō moma'eyva potyry naikoi teve emi'ō'y kō romō, kwaray jawe jawe jaity koo romō. Ajawyi emi'ōrā kō kee kee jē naikoi, pee wasu ātāsī teve kwaray pē wyi teve age'e remē ōmokājāma a'eve sīwā. Ajawyi āwī rupi jakuwa age'e remē tenaa ōmānerā rupi panā nōmōsā'āga ywe'ei māekō. Āā panā age'e remē nōmōsa'āgay we'ei arā ky'y maekō, panā tawa, amō nowyji teve tuju rē ky'y age'e remē, amō yy miti rupi, amō pee wasu rupi, amō tenaa rupi teve. Ajawyi āwīāwī kō rupi jakuwa arā age'e remē amō rupi tē mā'ē, karamoe remē amō rupi teve arā. Amō āā okuwa kwaraypy mā'ē mijā panā tyty e'i Janetāivī gwerā ijupe mā'ē, āwī ypy ikwaray remē okuwa ipi, āwī teve wetārā gwerā kō okwai ipi mijā. Āā kō okwai wetārā gwerā kō: panā tawa, amō panā pirā, amō panā suky. Āwī kō reve ojimoje'a tuju rē wapy kupa ipi, amō asigā rē teve.

Panā remi'ō'y kō: ka'a potyry, āga potyry, musukupi potyry, amō konami potyry, tuju teve, awikō o'u panā ipi, owyjy kupa asigā aryvo remē ojimi'u tē kupa ipi, amō tuju aryvo remē. Ojimoaty tē ojimiwa panā kō ipi, nija'ui panā kō ipi. Uve teve panā warā kō ipi āwītōwī: tawatō miti, amō kwekwe/mapijō eu teve ijupe, amō wyra sekereju eu teve erā pē, amō mypijō. Āwī kō panā warā romō, oveve ve panā remē ojuka iwa ipi, amō ka'a potyry rē ojimi'u remē ojuka teve iwa ipi.

Amō panā oke ka'a rētē ve ipi, amō ka'aro rē oke teve ipi, amō yvyraypy rē oke teve. Kwaray aku remē tē oveve ve panā kō ipi, pya novevei ipi, aryvo tē wata ipi, amō aryvo teve ojimi'u ipi. Waapy tāramē amō oveve tāramē, āsigā, tuju rē ojimoaty owyjy romō ipi, yy'e rupi teve oveve ipi amō pāranā rupi. Ajawyi noveve tē'ī tēi panā kō ipi, wemikuwa rupi katu tē oveveve ipi, ojimoy katu teve oveve ipi. Amō panā naikoi kwaray pē remē, moma'e rupi nijakuwa'āi teve kwaraypy mā'ē ipi, amō kwaraypuku tā mā'ē amō koo kō reinōa kō, amō koo rapya kō teve. Ajawyi teve tamō kō ayvukwerā āā kareta pupe akusiwa imokasi romō, tōkājāe'ā rewarā mō.

Panā moraita uve teve, a'e pē panāmay eu moraita rerā pē, janejarā tēamā aepo e'i erā kō pē, amō janejarā tēamā oity moraita ee mā'ē. Amō uve panā moraita mō pē panāme'e eu ijupe. Ajamā'ē ojiwyjiwyi tē moraitā ee remē ijigarā kō ipi, ojevo jevo rowā.

Panamay rē japoraitā remē kee e'i ijigarā'y kō:

Marupi katu pē kerejo panāmay, paranāwasu rupi !!!!

Yye'e rupi pe ke erejo panāmay!!!!

Ōsemā rupi pe ke erejo!!!!

Ytawa rupi pe ke erejo!!!!

Ajamā'ē pyatē japorai ee ipi, ajaa tē jarōkō'ē ipi, ji'ive jaity ipi. Aryvo noporaiytyi ee ipi, morāwānā jarā amē, jajikājā kwai tējē amē ipi. Amō panā moraita apā Warikenā kō wyi tējē jane tāivī gwerā kō okuwa karamoe remē. Opy jē era tāivīgwerā ja'yrerā karamoe remē, mōrijō jē apyowerā kō amō ikojā jē pē'ī opy era. Wera jē wena kyty kupa, ajaire ojimovija sa'u remē ve jē ojuka iwa imomiri kupa, ūkojā jē wereko kupa teke'y rerā jegā jē ojivy ōvijā gwerā kō kyty. A'e pē tamō jawarā para pary kwerā eu.

Amō moraita ee remē, ama'y vu rētē japorai ipi, amō erevu rē, amō mynyju, amō uruku, kasiri rē morai ee ipi.

Karamoe remē jē oporai panā kō yvy ipyau jē remē ve, yva jē oyry yvy pē, a'e jē okwa kupa ysimo pupe. Ojatyka jē ee panā kō yva kwa, amō yvy popy kwaa, ajawyi tējē age'e remē kwaray pē'ī tējē okwa yvy popy kupa ipi. Ajawyi teve jē age'e remē yva noyryi o'a yvy pē.

KARAMOE REMĚ ARĀ PANĀ ŐMŐSĀ'ĀGA

Karamoe remĚ jane'arĀ ipyau jĚ mijĀ, ikatuway teve, kwaraypy tĀramĚ ivo katu tĚ ikwaray karamoe remĚ mijĀ. PanĀ rupi tĚ jakuwa kwaraypy tĀ mĀ'Ě ipi. Ajawyi ĀwĪ rupi jakuwa remĚ koo jainŏ ipi, amŏ jaesa teve jane renaa pyau kŏ mŏ ipi, nou teve jimiwa tenaa pyau kyty ipi. Age'e remĚ amŏ rupi aytĚ arĀ kŏ ky'y. ItetjĚ moma'e kwerĀ kŏ ojimo tetepa, ĀwĪtŏwĪ: PanĀ nokwaokway we'ei kwaraypy pĚ age'e remĚ, amŏ mŏrijŏgĀ teve amŏwerĀ oveve age'e remĚ, nokwaywe'ei teve yy arĀ rupi, arĀ petŏmy rupi ve ějĚ teve okwaokwa age'e remĚ. Ajawyi ĀwĪ rupi jakuwa arĀ jamŏsĀ'Āga mĀ'Ě, amŏ panĀ ŐmŏsĀ'Āga arĀ amŏ kwaraypy mĀ'Ě karamoe remĚ warĀ wyi. Amŏ karamoe remĚ panĀ kŏ ojikuwa katu teve oveve romŏ mijĀ, yy arĀ rupi moĀ'Ā rowĀ teve oveve ve ipi mijĀ, ojimoy katu teve yy arĀ rupi oveve romŏ mijĀ. Age'e remĚ naikoi yy arĀ rupi ky'y, mŏrijŏgĀ oveve iko age'e remĚ panĀ kŏ. Ajawyi age'e remĚ ĀwĪ kŏ rupi jakuwa arĀ ojimotee mĀ'Ě amŏ panĀ ŐmosĀ'Āga kwaraypy mĀ'Ě amŏ kwaray mytery pĚ mĀ'Ě.

PANĀ ROMŐ ŐJINŐ

Yo tĚ opi'a panĀ rĀ romŏ, yvyra ypy rĚ moĀ'Ā rowĀ ojatyka opi'a taa romŏ ipi, warakuri ro rĚ, kuruwa ro rĚ, amŏ ovi ro rĚ teve amŏ ka'aro rĚ. AwĪĀwĪ kŏ rĚ yo opi'a panĀ rĀ romŏ ipi. Amŏ a'epewyi ajaire ojaa ŐwĚ oo panĀ kŏ romŏ ipi. AjamĀ'Ě ijy noja'ai oopi'a kŏ rĚ toja ipi. Ovote ojaa ŐwĚ panĀ romŏ ipi. A'epe wyi sĪ ky'y oveve oo oo ojimoymoy ětĚ oo ojeve kupa ipi, itetjĚ panĀ kŏ.

Kwaraypy pĚtĚ panĀ kŏ ojimoymoy etĚ oveve okwa okwa ipi, ojipirĀ vovarĀ kŏ tĚ ojiupi oveve ipi, nojimoje'ai kupa ipi. ĀwĪtŏwĪ: panĀ tawa wemigwai kŏ rupi tĚ oveve okwa ipi, amŏ panĀ arasuka kŏ ivoteve, amŏ uve amŏ gwerĀ ijaty sa'u ojimoy okwa ipi. Amŏ gwerĀ kějogĀ, amŏ gwerĀ mŏrijŏgĀ kŏrijŏtĚ, ĀwĪtŏwĪ panĀ tyty morijŏ kŏrijŏtĚ ojeve oveve ipi, amŏ panĀ aky amĚ ijatysa'u ojiupi oveve okwa.

PanĀ rerĀ kŏ: panĀ tyty, panĀ sigĀ, panĀ tawa, panĀ arasuka, panĀ aky, panĀ wae, waraperu.

PanĀ remi'Ő'y kŏ: tuju, Āga potyry, konami potyry, musukupi potyry.

PanĀ kwaray pĚ warĀ

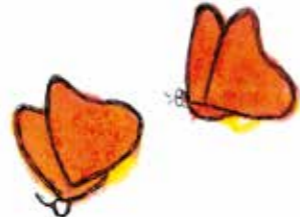
PanĀmay
PanĀ pijŏnĀerĀ
PanĀ wai
PanĀ tyty
PanĀsigĀ
PanĀ aky
PanĀ pirĀ

ĀmĀnĀ mĚ warĀ

PanĀmay
PanĀsigĀ

Panāmay jigara

Marupi katu pe kerejo!!! Parānā rupi katu pe kerejo!!!
Yye'e rupi rupi kerejo panāmay!!!
Osemā rupi katu pe kerejo!!!
Ytawa rupi katu pe kerejo!!!
Nevo nevo te nejawari panāmay!!!
Panā tyty ve ojipytery pe panāmay!!
Pirā pirā nejawari panāmay!!!
Ojirowygy panāmay!!! Musukupi potyry re ojirowygy panāmay!!!
Konami potyry re ojirowygy pānamay!!!
Moma'e ma'e panāmay warā mō!!!!
Panāmay pepokwerā aesa jary rapā'ā pupe ka ajo!!!!
Panāmay pepokwerā ovevovo!!!
Panā rasuka pepokwerā aesa ka ajo!!!
Ojirowygy panāmay parāna tujungā re!!!
Paranā wasu gā re ojirowygyb panā wae!!!
Jaike panāmay okawa potyry re!!!
Panā arasuka jaike okawa pupe!!!
Panā tyty ve jaike okawa pupe!!!
Panā suky ve jaike okawa pupe!!!
Jaike paranāwasu pupe!!! Ypānusu pupe !!! jaike ojura pupe!!!!
Arasuka ve jaike panāmay!!!
Jaike ojura pupe panā wae !!! jaike tapyi pe!!!
Panā wae sereroika kaura!!!
Arasuka ve sereroika kaura !!!!
Wyra topā ve sereroi kaura!!!
Panā tyty ve sereroika kaura!!!
Panāsī ve sereroika kaure!!!
Māerā pupe je pepekerī era!!! Kasiri jarā ve toketokerī era!!!!
Panāmay kwaitarerā ve toketokerī era!!!
Panāmay mo'auta!!!!

Ejo morasai aa ajavo!!!
Yvypopy asimomono nikwai oro'e!!!
Jajivy aekwerā kyty panamay!!! janekō'e panamay!!!
Torypa werā kyty te janekō'ema!!!!
Okarusu pupe janekō'ema!!!

Panā moraita re jama'e: uru jamojā, mynyju, takwari, ama'yvu, uruku, kasiri.

Panā jikowakuwa

Panā tyty ekowa tē otyty eje wapy remē, asigā, amō tuju aryvo wapy ipi, ajawyi nijapyi ipi, amō ja'yrerā kō nopyi teve ipi. Amē japy panā tyty remē janepo tyty eje ame.

Ja'yrerā kō nojimarai panā kō rē amō noapisi teve ipi. Amē ojimorara sō ee remē itekōrā tā, panā jarā ō'ā eratā teve era turuwa pupe werata ovapy.

Akuwa tamokō wyi ma'ē

Jypy remē nakuwai panā remi'ō'y kō mijā, age'e tē akuwa ky'y tamō kō wyi. Panā kō o'u ipi āwi tāwi: ka'a potyry, tuju, āga potyry, konami potyry, mukusupi potyry kō o'u ipi maekō rewarā akuwa. Amō panā kō ojevo jevo tē ipirā kō, amō ojipirā vovarā kō rupi tē oveve maekō age'e te akuwa ky'y, nojimoje'ai amō kō reve. Amō yo kō tē opi'a panā rā romō ipi, ajaire ovote oja ōe ōe oo panā romō, kwarappy remē panā kō oveve okwa okwa ipi. Āsimo mono okwa okwa panā maekō akuwa, yvypopykwa aa romō. Amē tē noyry'āi yva ipi. Amō uve pānā amānā pewarā āwi tāwi panāmay amō panā sigā pē'itē oveve a'e ipi. Amō waraperu eu panā mōpe a'e paje kō rōpiwarā te, tekōrānā tē omu paje kō toeru āwi tāwi karay kō...

Amō panāmay moraita, āpā (Warikēnā) kō wyi tē tāivigwerā kō okuwa karamoe remē, āpā kō jē opy tāivigwerā ja'yrerā moapy era, morijō kwaima'e amō pē'i waivi ikōjā. Ajaire ojimovijapa sa'u reme ve jē ojuka iwa omirī kupa, apā poro'u maekō tejē Warikēna kō, ikojā je ame wereko kupa, imemypa je. Ikywry teke'yry jē ajaire ojawa je ovijā gwerā kyty oo, ajawyi ajaire a'e te jē werovāe panamay moraita, a'e rupi ajate age'e remē jakuwa a'e rupi moraita amō ijigara teve.

Tarutaru rewarã

Kenajãro Waiãpi

Jimome'ua

Ije ererã pẽ Kenajãrõ eu, erena rerã pẽ Kuruwaty eu, ererekwarã rerã pẽ Najuku Wajãpi eu, eãkãwerã kõ, mõrijõ wãivigwerã, amõ kwaima'e kwerã kõ amẽ moapy. Papa rerã pẽ Tawatõ, amõ mãmã rerã pẽ Kumarawani eu. Ije esaky Ytuwasu pẽ 1989 remẽ, a'e rupi tẽ oroiko mijã, ajaire orojisyry a'epewyi Kuruwaty tenaa pẽ. Ajimo'e professor Parara Wajãpi pyri, Viseni Wajãpi pyri, amõ Sekĩ Wajãpi pyri Aramirã mẽ, ajaire amote ejimo'ea tenaa Manilha pẽ kareta jarã Japarupi pyri ajimo'e, ajaire kareta jarã karai pyri tẽ ajimo'e ky'y. Ajaire SOMEI pupe ajimo'e 2010 remẽ, ajaire curso de formação ASA pupe ajimo'e 2015 remẽ, amoma ejimo'ea 2019 remẽ ky'y.

Takuwa moma'e mõ rewarã

Apota amojikuwa tarutaru rewarã, ãwĩtõwĩ õmõsa'ãga vepõ tarutaru kwaraypy ipi, a'e rewarã apota akuwa ikuwaparã kõ wyi, amogeta ikuwaparã kõ remẽ omome'u tarutaru rewarã takusiwa ikuwa, amõ manosõpõ ajamã'ẽ tarutaru a'e rewarã akuwa ve iwyi kõ.

A'evoipõ

Age'e remẽ nojikuwai we'ei tarutaru jẽ'ẽ, arã ojimote rewarã mõ nõjẽ'ẽi we'ei kwaraypy pẽ ipi, karamoe remẽ amẽ ojikuwa katu tarutaru jẽ'ẽa mijã, ajawyi karamoe remẽ omojikuwa kwaraypy okwa tã mã'ẽ, ãwĩ rupi tẽ jane rõvijã gwerã kõ okuwa kwaraypy ipi.

Kějõ amogeta ikuwaparã kõ tarutaru rewarã rẽ

Tawato, Kumarawãni, amõ Romanã

Ayvu'y kõ jãme'e miratuwerã kõ pe

1. Nojimotei põ tarutaru jẽ'ẽa age'e remẽ?
2. Õmõsã'ãga katu põ tarutaru karamoe remẽ arã?
3. Mape remẽ põ õjẽ'ẽ ipi?
4. Ojimote vepõ tarutaru jẽ'ẽa age'e remẽ?

TARUTARU REWARĀ

Kwaray ypy pētē tarutaru ōjē'ē ipi, nōjē'ē teitei ipi. Kwaray mytery pētē ōjē'ē ipi. Āmānā mē nōjē'ēi ipi, wyra votē ajamā'ē tarutaru, yva pupe tē ekoi. Karamoe remē tamō kō ōmā'ē ee wyra votē tarutaru e'i kupa, iposí'a vara katu e'i kupa, ivo wyra tarukuruku e'i kupa. Amō uve tarutaru ka'a rē ekoi mā'ē, a'e ōjē'ē ve ipi, *taru!!taru!!* e'i ōjē'ē ipi, a'e vove yvapē pewarā kō. Kō'ē tarāmē ve ōjē'ē, amō aryvo ōjē'ē teve. Ajamā'ē age'e remē nōmā'ētyi ee ky'y, jaenu kōrijō tē ōjē'ē remē. Karamoe remē tamō kō oporai tēi gatu tē tarutaru rē, karary rētē āwi rē japorai ipi kasirie'e rē amē noporai tamō kō, a'evo tē age'e remē. Āwī moraita rē ākānytarā tē opypy eroporai kupa. Ama'y tē āwī rē jaopy ipi. Ajaire wāivīgwerā kō omoarara uruku pupe ama'y, jī'iveay tē tarutaru jarōpō'ā ipi, karumē mētēāmā jaity ipi.

Amō, uve wyra kōrijā eu ijupe mā'ē, tarutaru vove a'e, kwaraypy pē tē ōjē'ē ipi. Nōjē'ēi teitei ve kōrijā ipi, āmānā mē nōjē'ēi ipi, kwaraypy pētē ve ōjē'ē ipi, wyra tē kōrijā ajamā'ē.

Amoawyjepa

Ije aesa ejimo'ea'y amoawyjepa tarutaru rewarā, moapy amogeta miratuwerā kō enu. Amogeta miratuwerā kō remē itete jē omovyvy takusiwa kupa. Wemikuwa rupi tē omovyvy kupa. Erenaa rupi kōrijō tē amogeta miratuwerā kō. Ikatuway āwī rē ajikareta kusiwa taenu katu tarutaru rewarā. Ma'e jawyi āwī rupi tē karamoe remē tamō kō okuwa kwaraypy tāmā'ē. Ajawyi ore teko rē orojimo'e māekō romō itete jē oroesa orejimo'e'y, amō kō wesa āmānā mewarā amō kō kwaray pewarā rē ojikareta kusiwa.

Syry rewarã

Nuwarã Waiãpi

Jimome'ua

Ererã pẽ Nuwarã Wajãpi eu, ije janereko rẽ ajimo'e mã'ẽ amõ ka'a rẽ, amoawyjepa ejimo'ea SOMEI pupe. Ererekwapa Jinaira eu erã pẽ, nuvei eãkãrã. Esaky Pypyiny tenaa pẽ, dia 07 de agosto de 1994 remẽ. Papa rerã pẽ Sirarã eu, mãmã rerã pẽ Kumaja eu, ije emõrĩ kõ uve cinco romõ, ekõjã kõ uve cinco romõ.

Imomewa

Aramirã tenaa pẽ jimo'ea uve janereko rẽ orojimo'e mãekõ 27 rõmo ore, janereko rẽ orojimo'e mãekõ romõ, itetejẽ oreposikoa'y oroesa, ãwõtõwĩ arã ojimote mã'ẽ rewarã orevovote oroeka jimo'ea'y kõ. Ije aeka jimo'ea'y ãwõtõwĩ kwaray pewarã, kwaray jarã mano'ipõ kwaray pẽ mã'ẽ, syry õjẽ'ẽ kwaraypy pẽ ipi, syry õjẽ'ẽ remẽ yy kõ osyrypa ypy upa ipi.

Apota akuwa syry rewarã õmõsã'ãga kwaraypy pewarã mã'ẽ, ajawyi apota ãã rẽ ajikareta kusiwa.

A'evõipõ

Nomõjai maevo syry wa'yrerã kõ age'e remẽ, ajawyi nivõ õmõsã'ãga kwaraypy, arã ojimote wyi.

Syry nõmõsã'ãgai ivokatu arã ojimote wyi, ajawyi ojavy ejẽ õjẽ'ẽ kwaraypy pẽ ipi.

Kẽjõ ikuwaparã kõ amõgeta syry rewarã rẽ

Sirarã, Suinã, Jawapini, amõ Sekĩ

Ayvu'yy

1. Mano remẽ ypy põ ytysiri wãpãrõ wapepu romõ?
2. Moma'epõ õmõsã'ãga ytysiri?
3. Mano remẽ ypy põ yy kõ wãparõ õsikã romõ?
4. Moma'epõ õmõsã'ãga yy õsikã mã'ẽ?

IMOME'U KATUWA

Ije aesa eposikoa syry rewarā, amō yy ōsikā mā'ē rewarā, kwaraypy pētē ōjē'ē syry ipi. Wasei waa paire wāparō ōjē'ē romō a'e rupi tamō kō okuwa kwaraypy tā mā'ē. Amō uve teve kwaray jarā mō namu'a reakasa eu ijupe mā'ē, ajaire kwaray mytepa ky'y remē. Amēsī mokope kwaray jarā kō wāparō ojavuka romō. Syry ojavuka remē kuipe katu tēsō yty osiri ijapepu, ajaire ojavuka syry remē yy kō wāparō osyry mō upa, ajaire kwaray mytery pē yy kō. Kējāvōigā tui upa ky'y, mokope yy miti kō kejāvōigā tui, ōsikā sikā ma ky'y. Amō okuwave syry nikwaray puku'āi mā'ē, ōjē'ē pē'ī pē'īgā tē syry, āwī rupi jē tamō kō okuwa nikwaray we'ei'āi mā'ē. Amō ojikuwave mokope kwaray puku tā mā'ē, ojavuka tēsō syry, amō kwaray jarā kō ojavuka teve kwaray puku tāramē. Ma'e remē wapārō yy osyry mō kwaraypy pē wasei wapa remē, amē wāparō osyry mō, ajaire koo kaiwerā mē osyry pa ky'y. Age'e remē itete tē arā kō oo iko ky'y, nikwaray pai remē ve āmānā o'a ky'y, ma'e jawyi mapejō jē ōkājā māekō a'e rewarā mō arā kō ojimoarō. Amō āmānā jarā teve ojimōarō, āwī rē romō'i rowā arā ojimōarō itete jē moma'e kwerā ike yvy rupi warā uve, āwītōwī ka'a, amō yvy. Āā kōrijō tē tamō Suinā omovyvy taenu.

Imoawyjepa

Amoawyjepa ejimo'ea syry ōjē'ē mā'ē rewarā, amogeta jōvijāgwerā kō tenaa tenaa rupi, 4 (īrōte) romō jōvijāgwerā kō amogeta, itete jē omovyvy taenu kupa, āwītōwī syry ōjē'ē kwaray pē kōrijōtē ipi. Āmānā ōmōsā'āga ve syry, amō kwaray, nōjē'ē tē'itēi ajamā'ē syry, yy mosyrya mōtē ōjē'ē, amō kwaray puku tā mā'ē tē ōmōsā'āga. Age'e sī niwaype'āi kāramōarā kō wenu syry rewarā, ojimo'e māekō pē warā mō teve āā ainō kareta syry rewarā, ajawyi niwaype'āi wenu ikuwa romō kupa.

Sirike akāgwerā amō eju rewarā

Janaimā Waiāpi

Jimome'ua

Ije erā pē Janaimā Wajāpi eu, esaky tenaa Ymitiku pē dia 17 de abril de 1982 remē. Ererekwapa, erā pē Mawi Wajāpi eu, sete romō uve eākārā gwerā kō. Erenaa rerā pē Pasisiwyry eu, a'e pē ajimoenaa. 2020 remē amoawyjepa ejimo'ea, Escola Indígena Estadual Aramirā mē. Eru rerā pē Turu Wajāpi eu, amō māmā rerā pē Masisiku eu. Tajau'ywyry tenaa pē erōvijāgwerā kō tui kupa.

Imomewa

Aramirā tenaa pē ore teko rē orojimo'e māekō amō ka'a rē orojimo'e māekō romō, a'e pupe oro esaesa orejimo'ea'y kō āwītōwī arā ojimote mā'ē rewarā rē. Ije amē ajikareta kusiwa kwarapy pewarā rē amō āmānā kyropy pē rewarā rē. Jōvijāgwerā kō Mariry tenaa pewarā kō amogeta eju rewarā rē, sirike rewarā rē amō ākāgwerā rewarā rē. Wei Wajāpi amogeta awī rē, itete omovyvy taenu, a'e ajaire akusiwa ijayvu kwerā imokatu kareta rē.

Jakuwa era janejimo'ea pupe erōvāe

Apota akuwa eju rewarā, ākāgwerā rewarā amō sirike rewarā, ajawyi apota amogeta jōvijāgwerā kō āwiāwī kō rē. Amō apota ve akuwa jōvijāgwerā kō wyi arā rewarā, amō mijarā kō kaa arā ōmōsā'āga vepō mā'ē rewarā. Apota ve akuwa jōivojāgwerā kō wyi āwītōwī āā kō ōmōsā'āga vepō wasei waa arā mā'ē rewarā, ajawyi ajikareta kusiwa āwī kō rē amō amogeta teve miratu werā kō aepe ja kō rē.

A'e vo maevo

Age'e remē ojimote arā mōsā'āgapa kō iko, amō arypē nikwaray, ajawyi waype arā mōsā'āgapa māekō. Āwītōwī āmānā ywesō ikasi kwaray wyi remē waypete jakuwa kwaray puku tā mā'ē, amō mape remē pō ākāgwerā ōwē uu mā'ē amō mape remē pō o'a oo mā'ē. Amō kwaray pē warā rōmō'ī rowā ojimote, amō ivo teve āmānā mē warā kō. Āwītōwī muruwa kō o'arā mē gatu rōwā ōjē'ē ipi, wāiso oo.

Jovijāgwerā kō amogeta: Wei Wajāpi, amō Romā Wajāpi

Ayvu'y jōvijagwerā mogeta arā

1. Mono pō wereko tāivīgwerā kō imōsā'āga arā?
2. Karamoe vepō uve ākāgwerā?
3. Mono'i pō āmānā o'a tā remē?
4. Ojikuwa pō āmānā mē?
5. Moma'e pō ōmōsā'āga?

IMOME'U KATUWA

Sirike ypy ōwē uu kwaraypy tāramē ipi, amō kwaray ema kyty wyi teve ōwē uu. Ajawyi kwaray apa kyty wyi rowā, amō karu ve rowā ōwē uu ipi. Āwī rupi tē karamoe okuwa tāivī gwerā kō kwaraypy mōsā'āga. Amō omojikuwa ve āmānā o'a tā remē ipi, karu ve ōwē uu āmānā o'a tāramē. Amō kwaray puku tā remē, keve remē tē ōwē uu ipi. Ajawyi a'e rupi teve kwaray puku tā mā'ē jakuwa. Amō kwaray mytery pē amē ōwē uu ojimōmātā ī yva kua'i ve, amō yva kua'i ve ikō'ē, āwītō jay āwī vove. Ōwē mypy reme karu ve o'a oo āwī vove, ajaire ojapara miti kōrijō ōkō'ē mō aja pētē mawe ojisyry oo ōkō'ē mō, ajawyi āwī rupi tē karamoe okuwa tamō kō kō'ē tā mā'ē. Ōjeākā moyvyso tē ōkō'ē ta mō. Karamoe ve okuwa tamō kō, amō mōrijō erā a'e peve eju eu, sirike eu teve ijupe. Amō āmānā mē nojikuwai ipi, ajawyi kwaray pē kōrijōtē ojikuwa oka. Wena kyty ojivy oo, uve enaa yvypopy kyty, ajawyi a'e kyty tē oo āmānā mē iko. Oo a'e kyty āmānā rārō, amō kwaraypy rārō. Kwaraypy pētē katu ojivy uu kwaraypy mōsā'āga. Amō ma'e jawyi teve uve enaa, jane vo tējē karamoe mijā. Uve jē apee karamoe mijā, ywywry rupi tējē apee. Amō uve vejē erekwarā, ijā kāragwerā kō. Nijapiraiga jē ijākāgwerā kō, jawyi waape rupi tējē wākarā gwerā kō omono mono yvy popy kyty. Oporegeta jē janevo mijā, janejarā tējē ajaire omote ijayvu kō.

Amō ijayvu romō'ī rowā omote, eko kō ve omote. Jaytata romō jē ōinō kō ky'y a'e jē yva rē wape kō ajatē age'e remē. Ajawyi ojimony'a mā'ē nomā'ēi sirike rē, amē ōmā'ē sō ee remē, ova pira ropi'a patā apijarā kōjamuku. Nokwapa āi iwyi, amō uve ve eary kwerā kō'ē tarā mē otykyky upa ipi. Amō pya kōrijōtē ojisaoka ipi, amē kōrijōtē mā'ēo ee, aryvo amē nojisaokai ipi, ajawyi nōmā'eytyi ee, amō jane rōvijā teve jē wenō kō. Karamoe, aekwerā age'e remē jamo jeapy jē ereko. Aekwerā rupi katu tē jamōsā'āga arā kō ojimote māekō, amō āwī rupi katu teve jakuwa arā ojimote iko māekō age'e reme. Ojikuwa arā ojimote iko mā'ē, karamoe nāvivoi mijā ajawyi amō rupi tē karamoe warā wyi arā.

Akāgwerā rewarā

Karamoe mirā votē mijā, kōjamuku tējē mijā, ojimony'a jē upa. A'e jē ajaire omowyjy ipi tapija'i pupe, ajapaire jē iyy ojo'o mani'o omemyry tokyry. Okyry pa jē ajaire, nomomoi jē kōjamuku mani'o pīrerā aekwerā aryvo'itē opiro mani'o ity, aja pētē jē ike tēsō jē mani'o pīrerā, nemomo āā nē māmā e'i jē oy pē oo koo kyty ipi. Aepo'i tējē jē oy pē oo ipi, awyje romō jē iyy e'i ky'y, mano repō aepo'i ememyry ije, wakypyro jē mani'o pīrerā tyvei. Sō jē warapa rōmōjē operepere okwa iyy rovake. A'e jē ojuka īmimōi omemyry renone. Nokuwai jē imemyry omy'arā jukaa, a'eve tepe'ytē jē iyy ōmē'ē to'u. Māpējō jē ipō ōinō kā'āi ipupe, a'e ipō o'u kōjamuku ōvāe koo kyty wyi. Uve pō yy māmā ije oy pē, ānī nuvei naerui ipē e'i jē ijupe. Ekwa ey'u yy kyty e'i jē iyy, amē ipō ōjā oo o'a ojeākāgo, novāi ipō upa. E'i ipō iyy ōpē pē ekwa esa mano pō nōvāi ememyry e'i jē, amē jē oo esa sō jē yvyu tui upa, oo jē ete kwerā so'o pīrā romō, aekwerā iposi'a atā ōmy.

Ijākāgwera opo ōmenā arypy rē nopoi'āi jē iwyi, o'u o'u jē ōmenā remi'ō, ajawyi jē kē'ī ōmānō amyay pē. Werojau epe jē, nopoi'āi jē ōmenā wyi, awyje romō jē ōsinigay jē īmenā ky'y. Awyje romō jē ojipy'a mogeta ky'y, mano kuwa pō areko imomoi ewyi e'i jē oupe. Wera jē ajaire jāā rē, werōvāe jē jāā wry pē, ewyjy ike e'i jē ijupe, ajeupi tā jāā mō tapo'o e'i ipō īmenā, hōo e'i ipō ākagwerā, owyjy ipō ōmenā arypy rewyi. Ojeupi ipō oo īmenā mokoi oroka nē, ēro e'i jē oo iko jāā'y rupi, amē ipō e'i ijupe mokoi orokanē e'i ipō Imenā ijupe. ēro e'i pō oo iko, oyky ipō jāā īmenā itypypy a'e wyi jē ojisyry oo iko, mokoi orokanē ipō īmenā imoripe toji syryeko oo, aja pētē jē a'uvī wapukai ākagwerā, amē ve jē īmenā owyjy ōjanā oo iwyi. Ojivy tite jē ōmenā resa, ōjā ipō oo iwyi. Aekwery peve jē tui, amē jē akusi ōvāe jāā rē, amē jē opo mijē akusi arypy rē, ivo teve jē wemi'ō'u'u jē akusi, ajatē jē akusi ōmanō amyay pē. Ojisyry kōrijō jē nē wyi agyvo upa, aekwery peve jē tui jāā wry peve jē.

Aja tē jāā ipoty mijē, a'e jē so'o ōvāe mijē ee, opo mijē ijarypy rē. Ojimi'u tarepe jē so'o, o'u o'u jē emi'ō, weroata tite jē erojivyjivy. Nopoi āi jē ākagwera iwyi, ajate jē so'o ōmānō amyay pē ky'y. Ojisyry kōrijō jē īnē wyi upa ipi. Aekwery peve jē tui upa ipi, amē jē okwa mijē tapi'irā ipyryvo, opo mijē tapi'irā arypy rē ivosī mijē jē, o'u o'u jē mijē tapi'irā remi'ō, werōja maepe jē tapi'irā erojivyjivy nopoi āi jē

ikuruka rē wyi. Awyje romō kē'ī ōmānō ky'y, no'u okai jē tapi'ira pē emi'ō'y kō. Ōmānō jē tapi'irā amyay pē ky'y, amē tetite jē ojisyry iwyyi upa,meru kō jē opi'a tapi'irā rēagwerā rē,inēma ipō ajaire, a'e rējē uruvu kō owygy wygy tite jē. Kējō uruvu kō: uruvu viri, uruvu sī, uruvu pijōnā, pirōne, amō uruvu ākā mōkōi. Mōkopējō jē owygy tapi'irā nē rē kupa, amē jē opo ākagwerā uruvu ākā mōkōi arygy rē, wāi tōenōe era yva rowaipy rē ijape. Ajawyi tē age'e remē yva rowaipy rētē ākāgwerā ekoi.

Amoawyjepa

Amoawyjepa ejimo'ea kwaraypy ōmōsā'āga mā'ē rewarā, amō āmānā kyrypy ōmōsā'āga mā'ē rewarā. Mōrijō tē amogeta miratuwerā kō ee Mariry taa pē, amō Aramirā mē. Kējō amogeta jōvijā gwerā māekō Wei, amō sa'i Romā, ma'e jawyi nai amō taa taa rupi jōvijā gwerā kō mogeta. Tekōrā naiwerā ojipy okwa ajawyi waypete. 2022 remē amoawyjepa ejimo'ea kwaraypy ōmōsā'āga amō āmānā kyrypy māekō. Ajawyi akuwa katu jōvijāgwerā kō wyi mano remē pō ōwē ākāgwerā mā'ē, amō mano remē pō nojikuwai ipi mā'ē rewarā, ajawyi age'e sī ejimo'ea pupe wyi akuwa katu arā kuwa parā kō ky'y. Ma'e jawyi tē nojikuway we'ei age'e remē, arā ojimote iko rewarā mō, amō karai kō itete jē oma'e wena kō rupi ajawyi teve. Ajawyi omoteite ve arā kuwa parā kō, ajawyi karai kō tē arā omoi ity. Itete jē ōinō moma'e kō kupa, ajawyi itee karamoe warā wyi arā, karamoe ojikuwa katu arā kuwa pa rā kō mijā. Ajawyi a'e rupi tē okuwa tamō kō kwaray puku tā mā'ē, amō nikwaray puku āi māekō, age'e remē okuwa ve jōvijāgwerā kō kwaray pewarā kō, nojikuway we'ei māekō. Amō arype āmānā ywesō ikasi kwaray wyi, ajawyi waypete koo kō reinōa, mosikoa kō amō moraita kō reinōa.

Ijākāgwera opo ōmenā arygy rē nopoi'āi jē iwyyi, o'u o'u jē ōmenā remi'ō, ajawyi jē kē'ī ōmānō amyay pē. Werojau epe jē, nopoi'āi jē ōmenā wyi, awyje romō jē ōsinigay jē īmenā ky'y. Awyje romō jē ojipy'a mogeta ky'y, mano kuwa pō areko imomoi ewyi e'i jē oupe. Wera jē ajaire jāā rē, werōvāe jē jāā wryy pē, ewygy ike e'i jē ijupe, ajeupi tā jāā mō tapo'o e'i ipō īmenā, hōo e'i ipō ākagwerā, owygy ipō ōmenā arygy rewyyi. Ojeupi ipō oo īmenā mokoi oroka nē, ēro e'i jē oo iko jāā'y rupi, amē ipō e'i ijupe mokoi orokanē e'i ipō lmenā ijupe. ēro e'i pō oo iko, oyky ipō jāā īmenā itypypy a'e wyi jē ojisyry oo iko, mokoi orokanē ipō īmenā imoripe toji syryeko oo, aja pētē jē a'uvī wapukai ākāgwerā, amē ve jē īmenā owygy ōjanā oo iwyyi. Ojivy tite jē ōmenā resa, ōjā ipō oo iwyyi. Aekwery peve jē tui, amē jē akusi ōvāe jāā rē, amē jē opo mijē akusi arygy rē, ivo teve jē wemi'ō'u'u jē akusi, ajatē jē akusi ōmānō amyay pē. Ojisyry kōrijō jē nē wyi agyvo upa, aekwery peve jē tui jāā wryy peve jē.

Dados Internacionais de Catalogação na Publicação (CIP)
(Câmara Brasileira do Livro, SP, Brasil)

Wajãpi kô remikuwa ãã kareta arã mōsã'ãgapa rewarã /
organização Igor Scaramuzzi ; Agentes Socioambientais
Wajãpi. -- 1. ed. -- Macapá, AP :
Iepé - Instituto de Pesquisa e Formação Indígena, 2023.

Vários autores.
ISBN 978-65-89357-09-4

1. Amazônia - Aspectos ambientais 2. Cultura indígena
3. Ecossistemas - Aspectos ambientais 4. Meio ambiente
- Amazônia 5. Povos indígenas (Wajãpi) - Identidade
étnica 6. Povos indígenas (Wajãpi) - Usos e costumes
I. Scaramuzzi, Igor. II. Rosalen, Juliana. III. Szmrecsányi,
Lúcia.

23-187009

CDD-304.209811

Índices para catálogo sistemático:

1. Amazônia : Meio ambiente : Preservação : Ecologia
304.209811

Aline Grazielle Benitez - Bibliotecária - CRB-1/3129

Ore Wajãpi kô romô orokuwa arã ômôsã'ãga moma'e kwerã kô mã'ẽ. Awĩtôwĩ: mijarã kô rupi, moma'eyva kô rupi, wyrakwerã kô rupi, ka'a potyry kô rupi, akãgwerã rupi, sirike rupi, tõtĩãkãsere rupi amô pira ĩma rupi. Ajawyi ãwĩãwĩ kô rupi orokuwa kwaraypy tã mã'ẽ, emã'ẽ ãwĩ kô tẽ omojikuwa kwaray tã mã'ẽ amô omojikuwa ve moma'e kwerã kô ãmãñã oky tã mã'ẽ. Awiãwĩ kô rupi sikuwa janerenaa rupi jaiko. Age'e remẽ kwaray amô ãmãñã arã ojimote oo iko, emã'ẽ kwaray pẽ nikwaray we'ei ky'y, ãmãñã jẽpyry oky ipi, ãwĩ kô jane moteitete janerereko age'e remẽ.

FONDS FRANÇAIS POUR
L'ENVIRONNEMENT MONDIAL

Rainforest Foundation
Norway